

БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С. ПАРФИМЕНА

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 128 (17076)

2005 чылдың
ноябрь 15,
вторник

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.30
Садар өртээ — 3 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Мал кыштаглаашкыны

Бүгү күштү мөөңнээн

Бай-Тайга хөй малдыг кожууннарның бирээзинге хамааржыр. Амгы үеде кайда-даа мал кыштаглаашкыны эгелээн. Кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелиниң М.И. Баавылга ужурашкыш, мал кыштаглаашкыныга хамаарышкан элээн каш айтырыгларны бистиң корреспондентивис салган.

— Мал кыштаглаашкыны дээрже, малчын кижиге улуг шылгалда деп чугаалажыр чүве болгай. Аңаа кожууннуң малчыннары кайы хире белеткенгенил, Март-оол Иргитович?

— Шынап-ла, малды кыштан хүр ажыраары, баш санын менди камгалап алыры кончуг берге ажил, ынчангаш улуг шылгалда деп адап турары чөптүг. Бистин кожууннуң көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң арат-тараачын ажил-агыйларының малчыннары болгаш арааттар кыштаглаашкыныга белеткелди час дүжери билек эгелээр дизиңге, ында кандыг-даа частырыг чок. Кажааларын, чурттаар бажыңнарын септээрин, өдээн аштаарын, хоорарын, снгенин белеткээрин болгаш өске-даа ажилдарны чай, күс дургузунда чорудар. Бистин малчыннарывыс чайгы, күскү семиртилгеже онза кичээнгейин салыр улус. Чайын малын сериин, оъттуг, суглуг тайгаларга чайладыр. Ону элбек продуктуларны, кадык, шыырак мал төлүн онча-менди алырының, кышты хүр ажарының магадылалы кылдыр санаар. Амыдыралда ындыг-даа болуп турар.

Мал чемнери белеткеп алырынче малчын бүрүзү сагышты салып, бо ажилды чугулага көрүп келген. Бо чылын бистиң кожуун 4500 тонна ажыг сигенни белеткеп алган, бердинген даалганы 101 хуу күүсеткен. Сигенниң хөй нуруузун кыштагларда сөөртүп чедирген.

Мал кыштаглаашкынынга «Бай-Тал» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези (директору Кызылкат Кочал-оол), «Кара-Хөл» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгези (Роза Кыргыс) өскелерден үлегерлиг белеткенген.

Амгы үеде малчыннар кыштагларында шупту хонупкан. Агаар-бойдустан байдалы эки, чамдык коданнарның девискээрлеринде хар чабааны-биле суггат талазы-биле арай бергедеп турар.

— Кожуунда чеже хире баш мал кыштаглап турарың?

— Сөөлгү медээ езугаар алырга, 10400 ажыг баш бода, 109 муң хире баш хой, өшкү, 1200 ажыг чылгы мал кыштаглап турар. Оон аңгыда хаваннарывыс, куштарывыс база бар. Мал ниитизи-биле 78 коданда кыштап турар. Хөй «Бай-Тал» күрүне бүдүрүлгезинде хөй, олар 15 коданда кыштап турар. Бо ажил-агыйның «Мөөңлек» хойжу бригадазы сөөлгү чылдарда чүгле кожуунга эвес республикага эки көргүзүлгелерни чедип алгаш, мактадып келген. Оң ажылының чажыды — кыштаглаашкыныга эки белеткел, кыштан малды хүр ажырып турары болур. «Кызыл-Даг» муниципалдыг бүдүрүлгези 12 кодан хой бар, ында байдал база багай эвес.

— Малдың баш саны кожуунда эвээш эвес-тир. Оң баш саны кайы хире өзүп турарың, Март-оол Иргитович?

— Малдың баш саны чыл келген тудум-на өзүп турар. 2004 чылдың бо үезинге деңнээрже, көргүзүлгелеривис эки болган. Бода малды өстүрер онаалда 105 хуу, шээр малды 100 хуу күүсеткен. Ындыг-даа болза, төрүүр малды өстүрер чамдык даалга күүсеттинмейн баар чоруктар таваржыр-дыр, ону чедип алырының хемчеглерин ап турар бис.

— Малды кыштан онча-менди, хүр ажыраар, төлүн менди камгалап алыр дээш дүнхүн чок ажилдаар кижилер — малчыннар-ла болгай. Ырак-узак коданнарда малчыннарның ажилдаарыңа, чурттаарыңа таарымчалыг байдалдарны тургузар кандыг хемчеглер алдынып турарың?

— Күрүнениң болгаш муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгелерниң удуртукчулары болгаш тускай эртемниглерни малчыннар аш-чем, идик-хеп аймаа, одаар чүүл-биле хандыртанган турарыңче доктаамал сагышты салып, боттуг дузаны чедирип турар. Мал ажилдакчылары ажилдааны дээш акша-төгери албайн турза-даа, аш-чем аймаан, малды төлеверге ап келген. Бо талазы-биле хомудал чок болуп турар. Малчыннарывыстың амыдырал-чуртталгазы чүгээр деп санаар мен. Ооң түннелинде берге болгаш харысалгалыг ажилын олар чыл бүрүде ак сеткилдиг күүседип келгеннер, ынчангаш малывыстың баш саны өзүп орат.

Ылаңгыя кышкы үеде малчыннарның кайы хире ажилдап, чурттап турарын доктаамал хайгааралга алыр улус бис, бир эвес кандыг-бир дуза херек болу берзе, дораан-на хемчээн алыры чаңчыл болу берген, моон соңгаар-даа малчыннарывысче кичээнгей салырын улам күштелдирер бис, мал өстүрер кол кижилеривис ол-ла болгай.

— Ниитизи-биле алырга, кожууннуң малчыннары кыштаглаашкыныче бүгү талазы-биле белеткелдиг болгаш органиастыг кирген-дир. Ынчангаш малды кыштан хүр болгаш баш санын менди ажыраар аргалар бар ышкажыл, Март-оол Иргитович?

— Кыштаглаашкыныга белеткеливис чүгээр эки деп санап турар бис. Ынчалза-даа моон соңгаар кайы хире хар чаары, соок кандыг болурун баш бурунгаар чугаалаары болдунмас. Бистиң малчыннарывыс кандыг-даа берге кыштарны шыдажып эртип келген, арга-дуржулгалыг улус, бо кышты хүр-менди эрттирер аргалар бисте бар деп бүзүрөп болур мен. Чүге дээрже бүгү-ле кичээнгейивисти, күжү-вүстү малды кыштан хүр ажыраарыңче угландырган ажилдап турар бис.

Таан-оол ХЕРТЕК чугаалашкан.

2006 чылдың бирги чартык чылында «Шын» солунга чагыдылга уламчылап турар. ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

Чүстүг сизен сый-ла баспас
Чүгүрүктү мунуксаар мен.
Чүл-бүрү медээлерлиг

Чүгле «Шынны» номчуксаар мен.
«Шынның» шыңчы сөстериңден
Шупту шыныны билип аар мен.

Бирги чартык чылда чагыдылганың өртээ:
Хуу чагыдыкчыларга — 279 рубль 78 көпеек.
Пенсионерлерге (чингелделиг) — 249 рубль 78 көпеек.
Бүдүрүлгелерге, организацияларга — 354 рубль 96 көпеек.

БАШКЫГА ШАҢНАЛ

Тываның болгаш Россияның солун-сеткүүлдериниң чагыдылганы бо хонуктарда кидин түлүк чоруп турар болгай. Сургакчылап чорааш, Чадаананың харылзаа белдириниң Тээлиде салбырының ажил-ижин сонуургал четтивис. Бо салбырыны Римма Каткак-ооловна Дүктүг-оол 7 чыл ажыг билдиг удуртуп турар. Римма Кат-

как-ооловнаның удуртканы коллектив өреге бүрүзү чагыдылгалыг болзун дээш кызып ажилдап турарлар болду. Найырал болгаш Хемчик сумуларының почталыоннары Долюя Попун-ооловна Салчак, Елена Кара-ооловна Бадычонга келген чагааларны, солун-сеткүүлдерни үе-шаанда чедирип берип, организацияларны, өре-

гелерни кезип тургаш, чагыдылга кампаниязыңа идепкейлиг киржип турарлар.

Бай-Тайга кожууннуң Кара-Хөл сумузуңда почта салбырының эргелекчизи Вера Шыыраповна Хертектиң ажил-ижи база макталдыг. Ол кожуунда тыва дылда үнүп турар солуннарның чартык чылда чагыдылганын хөйү-биле доктаамал чагыдарын билдиглиг органиастап турар почта салбырының эргелекчизи. Үлегерлиг аваның улуг кызы, Тээли суурда уругларның өөредилге-бүдүрүлгези комбинатында өөредилге эргелекчизи Сайлык Сергеевна Иргит кожуунда 2006 чылда солун-сеткүүлдерниң бир дугаар чагыдып алыкчызы болган. Чадаананың харылзаа белдириниң Тээлиде салбырының эргелекчизи Р.К. Дүктүг-оол Сайлык Сергеевнаны Тывада болгаш Россияда үнүп турар солун-сеткүүлдерни чылдың-на хөйү-биле чагыдып ап турар өскелерге үлегерлиг башкы дээрзин чугаалааш, 2006 чылдың солун-сеткүүлдериниң бир дугаар чагыдыкчызы болганы дээш башкыга шаңнал кылдыр «Шын» солуннуң чартык чылда чагыдылганын халас кылып бергенин чугаалады.

Алдынай СААЯ.
Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруу.

КАЙЫ ХИРЕ ДҮЖҮТ АЛГАНЫЛ?

ТАРАА ДҮЖҮДҮ

Бо чылын республикага 31920 га черге тараа культуразын тараан. Оон 27767 га черден дүжүттү ажаап алган. Дүжүт ниитизи-биле 21153 тонна болган. 1 га шөлден 7,6 центнер тараа алдыган.

Эң хөй дүжүт ажаап алган кожуун — Таңды болган. Таңдыжылар 6021 тонна тарааны ажаап алган. Ийиги черде — сүт-хөлчүлөр 3861 тонна тарааны ажааган.

КАРТОФЕЛЬ

Республиканың чону 4088 га черге картофель үрезини олурткан. Ниитизи-биле 47620 тонна картофель дүжүдүн ажаап алган. Дүжүткүрү 1 гадан 116,5 центнер болган.

НОГАА

Республиканың ниити чонунуң бо күзүн ажаап алган ногаазы 11901 тонна болган. Кызыл хоорай — 2540, Кызыл кожуун 1869 тонна ногаа дүжүдүн ап, тиилекчилер болган.

СИГЕН

Кышкы мал чеминге бо амгы хуннерге чедир 98427 тонна сигенни кезип сарааттаан. Эң хөй сигенни Сүт-Хөл кожуун — 14200 тоннаны, Чөөн-Хемчик 13244 тоннаны кезип алган.

СИЛОС

Силосту Бии-Хем кожуун 1100 тоннаны, Каа-Хем кожуун 880 тоннаны үүжелеп белеткеп алган. Өске кожууннар силос белеткевээн.

ТЭЭЛИДЕ ЧАНЧУН СУВУРГАНЫ

Бай-Тайга кожуунуң төвү Тээли суурнуң барыын талазында Чанчун (Бойду) сувурганның тудуу бо чылдың октябрь 24-те эгелээн. Бо болза Тывада туттунган сувурганнардан улуг хемчээлдиг болуп турар. Ооң тавааның узуну болгаш дооразы беш-беш метр, бедии сес метр ажыг.

Сувурган тудуу эгелээри билек, сарыг шажынның чүдүкчүлери орта бүгү талалыг дет-кимчени чедирген. Кым чүнүң-биле

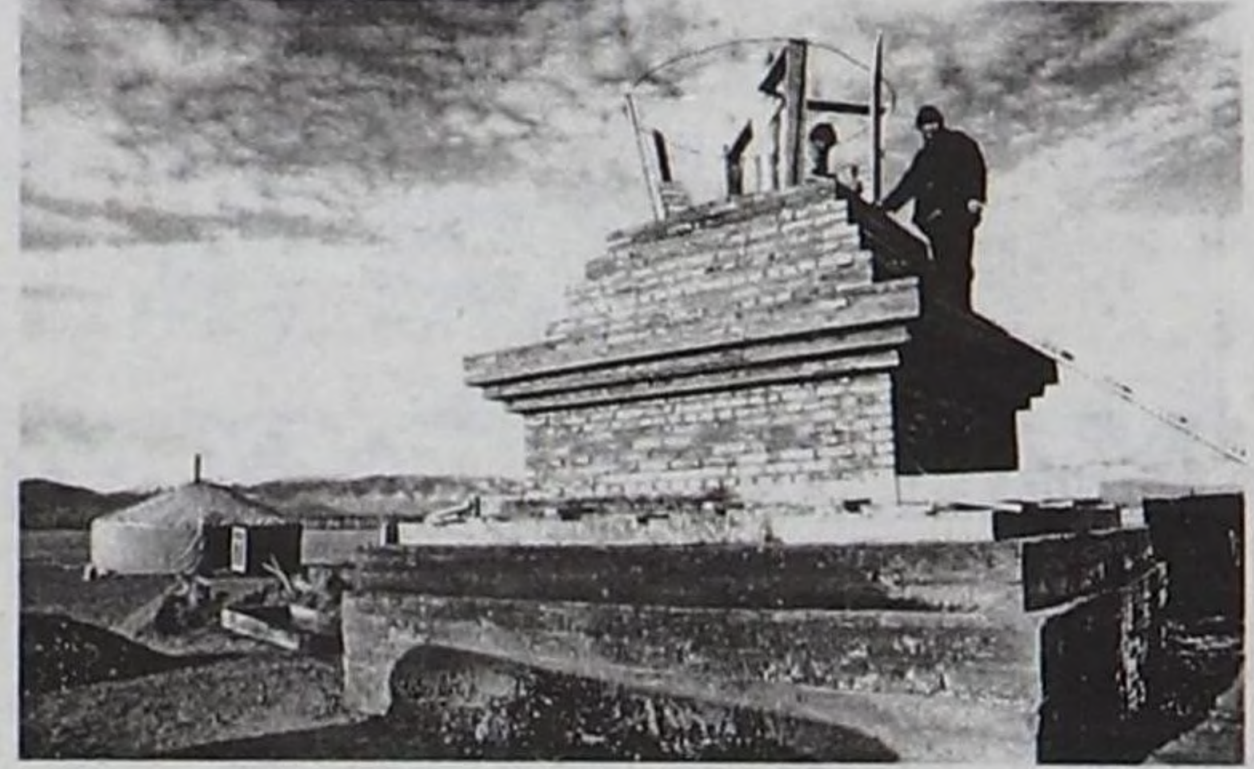
дузалап шыдаар болдур, сувурган тудуунга өргүлдү кылган. Оларның аразында цемент, тууйбу, тудуг ыяжы, элезин, довурак

болгаш өске-даа тудуг материалдары бар. Ол ышкаш аш-чем аймаа, акша-көпеек-даа бар. Ынчангаш сувурганны чүгле чүдүкчүлериң хөрөңгизи-биле тудуп турар, улусчу тудуг болган.

Сувурганны тудары-биле Тээли суурнуң кончуг шевер чеди тудугжузун шилип алган. Бо чугула тудугнуң таваан Россия Федерациязының алдарлыг чуркучузу Киров Хунан салган, шуткуп куткан. Оон өске нарын тудугларны шеверлер Геннадий Сүге-Маадыр, Артур Ламажык, Оюн-оол Борбай-оол, Кошкар-оол Хертек, Сарыг-оол Салчак, Эрес Санчай кылганнар.

Бистер ноябрь 9-та Чанчун сувурганының тудуу кайы хире чоруп турарын сонуургап көрдүс.

Тудугну удуртуп турар Тываның Камбы-лама эргелелиниң лама-башкызы Буяның биске дыңнатканы-биле алырга, кожуунуң чүдүкчүлери сувурганы тударына улуг дузаны чедирген. Акша-көпеек, тудуг материалда-

ры четчир. Тудугжуларны чүдүкчүлөр ээлчег езугаар чемгерип турар. Ынчангаш тудуг кончуг шалыпкын чоруп турар. Чүгле он дөрт хонуктуң дургузунда сувурганың кол тудуг ажылдары доозулган. Сарыг шажынның езу-чурумун езугаар сувурганың иштинге шыгжап, салыр ужурлуг чүүлдер кылдырган. Сувурганың колдуунда каастап, шимээр ажылдары артка, ону сураглыг шевер Киров Хунан кылыр. Чанчун

(Бойду) сувурганы ноябрь 16-да дооскаш, байырлыг ажыдышыкынын кылыр бис деп, Буян башкы бистерге чугаалаан.

Сувурганың каасталга-шимелдези дооступ, ооң девискээри чаагайжыды кылдынып турар. Даарта, ноябрь 16-да, ооң ажыдышыкыны болур.

Бистиң корр.
Василий Балчий-оолдун
тырттырган чуруктары.

Бедик шаңналдар-биле.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Ч.Ч-Д.Ондарга тыпсырының дугайында

Театр уран чүүлүн хөгжүдеринге кириген үлүг-хуузу база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты драматург, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутады Чылгычы Чимит-Доржуевич ОНДАРГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай.
2005 чылдың октябрь 14.
№ 244

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты С.С.Күжүгетке тыпсырының дугайында

Корум-чурум болгаш хоойлу-дүрүм быжыглаарына кириген үлүг-хуузу дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республикада Эргелелиниң удуртукчузу Сергей Степанович КҮЖҮГЕТКЕ тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай.
2005 чылдың октябрь 14.
№ 245

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты М.В.Доржуга тыпсырының дугайында

Корум-чурум болгаш хоойлу-дүрүм быжыглаарына кириген үлүг-хуузу база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Дээди Судунуң судьязы Марина Васильевна ДОРЖУГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай.
2005 чылдың октябрь 14.
№ 246

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Н.Л.Оюнга тыпсырының дугайында

Өөредилге талазы-биле хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш ачы-хавыязы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Кызыл хоорайның 4 дугаар профессионал училищезиниң директору Николай Лапчаевич ОЮНГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай.
2005 чылдың октябрь 14.
№ 247

80 харлап турар школада

Таңды кожуунуң улуг школаларының бирээзи – Кочетов ортумак ниити билег школазы бо чылдың төңчүзүндө 80 харлаар деп турар. Бодунуң назынында көрбээн чүвези чок школаның төөгүзү солун. Ол бүгүнү школаның башкылар коллективи утпайн турар болгаш, бо хүннерде байырлалга багай эвес белеткенип, тускай организастиг бөлүктү тургускан.

Школа юбилейлиг чылды шору белеткелдиг уткуп турар. Ооң эрги котельнаязы бо чылын ажылдалга кирер турган. Ынчалза-даа үезинде акшалаңдырышыкын болдунмаанының хараазы-биле ооң ажыдышыкыны келир чылче шилчий берген.

Школаның столоваязы кандыг-даа үеде үзүктел чок ажылдап турганын чүгле өөреникчилер эвес, а сумунуң бүгү чону билер. Бөгүн ында 60 уруг чемненип турар, оларның чээрби бежи амыдыралының деңгели кошкак өбүлелерден. Оларга чиик өртектиг янзы-бүрү изиг чемнер доктаамал белең турар. Чигир-чимис аймааның дугайында чугаалаан-даа ажыы чок.

Өөреникчилер столоваязының эки ажылдап турарына ында коллективтиң ачы-хавыязы улуг. Улуг эвес коллективти повар Татьяна Маадыр-ооловна Оюн удуртуп турар. Олар кухняга биче пекарня салырының дугайында айтырыгны көдүрүп турарлар, чүге дизе, сумуда чаңгыс өг-бүледен өске хлеб быжырып, садып турар чер чок. Кол чемни Элегстен садып, сөөртүп турарын хомудал-биле чугаалаарлар.

Бир эвес столоваяга хлеб быжыраар суугуну садып алза, кухняга ону салыр чер тыпты бээр, архитекторлар школа тудуун төлөвилеп тургаш, столоваяны делгемчиди көрүп каан – сактырга-ла сөөлүндө ыңдыг айтырыг тургустунуп келирин баш бурунгаар билген ышкаш. Ол шөлдү чөптүг

ажыглаарын Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Экономика талазы-биле комитетиниң даргазы Борис Константинович Балчий-оол деткир турар. Бо талазы-биле айтырыгны шийтирилээринге дузалаарын ол чугаалаан.

Директор Андрей Мөңгеевич Оюндан школада дузалал ажыл-агый бар бе деп айтырган мен. Ол 15 гектар чер бар деп дораан харыылады. Ында янзы-бүрү ногаа аймаан, картофельди урурларның болгаш школа коллективиниң дузазы-биле өстүрүп турар. Бо чылын картофель дүжүдү шоолуг эвес болганын ол чажырбады, ынчалза-даа урурлар чемгерер картофель бар деп чугаалады. Дузалал ажыл-агыйында шээр малды база тудуп турар. Школа «ГАЗ-53» марканың чүкк автомашиналыг болду.

Тыва эки турачы Сохтай Оюнуң адын эдилээн школада бо өөредилге чылында 190 ажыг уруг өөренип турар. Эки чылдарда оларның саны оон ийи ажыг катап хөй турган деп башкылар чугаалаар болдулар. Школаларның өөреникчилериниң санының чылдан чылче кызырлыг турары – чүгле бо школаның айтыры эвес. Чылдар эрткен тудум, дыка хөй өг-бүлелер ажыл-агый дилеп, амыдыралының аайы-биле Кызыл хоорайже, ол-бо кожууннар төптеринче көжүп чоруп турарын билер бис.

Школаның башкылары суму амыдыралындан чыда калбайн

турар. «РФ-ке тус чер бот-башкарылганын организаастарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлу езугаар сумуга бо чайын тус чер бот-башкарылганының органнарынче соңгулдалар эрткен. Аңаа үш башкы тус черниң депутаттарына соңгутканнар, ынчангаш олар сумунуң бүгү талалыг амыдыралына дорт киржилгелиг болурлар.

Юбиляр школа бодунуң хоочун башкылары-биле база чоргаарланыр. Оларның аразында математика башкызы Төггеринмаа Пиевна Оюн (45 чыл башкылап чоруур), тыва дыл башкызы Вера Сергеевна Сымчан (31 чыл), орус дыл башкызы Светлана Күжүгетовна Сендажи (30 чыл) болгаш эге класстар башкызы Татьяна Кызыл-ооловна Оюн (26 чыл) бар. Бо башкылар чүгле өөреникчилеринге езулуг улеер эвес, а башкы эш-өөрүнге база улуг чөлөнгиш деп чүвени оларның аразына чоруп, чугаалажып тургаш билип алдым. Аныяктарның дагдыныкчылары ыңдыг турар-даа ужурлуг.

Школага өөренип чораан кижилерниң аразында Тывага билдингир кымнар барыл деп башкылардан айтырган мен. Олар саат чокка республиканың профэвилелдериниң хоочуну Шаңгыр Биче-оолович Кууларны, Россияның ТР-де үндүрүг системаның удуртукчузу Валерий Шагдыр-оолович Оюну, эмчи Мария Содуй-ооловна Бегзини, көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчызы Сергей Мөңгеевич Оюну, эртемден Полина Сергеевна Серени дээш, өскелерни-даа ададылар. Узун орукту эрткен школада алдарлыг кижилер хөй болбайн канчаар деп хуумда бодал артым.

Юрий ДАРБАА.

Культура амыдыралы

УС-ШЕВЕРЛЕР ЧЫЫЛГАН

Ноябрьның 10-12 хүннеринде Тыва хөгжүм херекселдериниң мастерлериниң республика чергелиг семинары болуп эркен. Ону республиканың Улусчу чогаадылга база өөредилге-методиктиг төптери болгаш республиканың тыва хөгжүм херекселдериниң мастерлериниң эвилели катчып алгаш, демнежип эрттирген.

Семинарга ТР-ниң эртемниң алдарлыг ажылдакчызы, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң харыысалгалыг секре-

тары, хөгжүм шинчилекчизи Валентина Сюзюкей хөгжүм херекселдериниң ус-шеверлеринге чугула ужур-уткалыг лекцияларны номчаан. Европа чурттарының болгаш тюрк дылдыг чоннарның хөгжүм херекселдериниң ылгалын, дыңналыр аянын, бөгүндө деңнелин болгаш келир үеде сайзыралына хамаарыштыр солун чугааны ол кылган. Валентина Юрьевнаның чырыкче үндүргени «Тываның хөгжүм херекселдериниң мастерлериниң мөөрейлери» деп номунуң сайгарылгазы база

болган. Кол илеткелчиге немештир Александр Мөргүтевич Салчак, Биче-оол Шыдыраевич Биче-оол, Зоя Доржуевна Монгуш боттарының арга-дуржулга солчулга талазы-биле ужур-дузалыг дыңнадыгларын кылган.

Семинар хөгжүм херекселдериниң чугула айтырыгларына турсааткан «тегерик стол»-биле доозулган. Түңнелинде келир чылын тыва хөгжүм херекселдериниң мөөрейи биле ус-шевер мастерлериниң семинарын катая эрттирер шийтирнэ хулээп алган.

Бистиң корр.

Массалыг информация чепсектериниң дугайында

В.ПУТИН: «Кылыр ужурлуг эң кол чүүл — МИЧ-лерниң экономиктиг хамаарышпас чоруун хандыраары»

РФ-тиң Президентизи Владимир Путин россияжи массалыг информация чепсектериниң чидиг айтырыгларының дугайында билдирин база оларның хамаарышпас чоруун хандыраарынче угланган курсту уламчылаарын медеглээн.

«Массалыг информация чепсектериниң хостуу — чуртка демократияның хөгжүлдесинге эң кол баазалыг негелдериниң бирээзи деп санаар мен. Ол чокта коррупцияны тиилээр-даа, ниитилелди хостуг болдураары-даа болдунмас» — деп, В.Путин голланд журналистерге интервью берип тургаш чугаалаан.

РФ-тиң Президентизиниң медеглээни-биле алырга, «МИЧ-лер экономиктиг бөлүгүлелелерге, чок-ла болза олигархтарга бараан болбазын, а бүгү ниитилелдин эрге-ажыктарына ажилдазын деп бодаар чүве болза, кылыр ужурлуг эң-не кол чүүлүс — оларның экономиктиг хамаарышпас чоруун хандыраары».

Парламенттин хостуунун денелиниң талазы-биле Россия 138-ки черде турарының дугайында информацияга тайылбыр берип тура, В.Путин: «Ындыг үнелелдерни кичээнгейге алыры чугула»

— деп айтыркан. «Бисте чидиг айтырыглар-ла хөй, ылаңгыя регионалдыг деңгелде, ол дугайын билдир» деп, ол миннинген.

«Шүгүмчүлелди эки сеткилдиг хүлээп алыр болгаш ооң иштинде ниитилелде демократтыг хөгжүлдениң кол кезектериниң бирээзи болур бо угланышкынга (МИЧ-лерниң хостуун хандыраарына — **Интерфакс**) база ажилдаар бис» — деп, Президент медеглээн.

Тургустунуп турар Хөй-ниити палатазының иштинге «хамаарышпас МИЧ-лер дээш сагыш човаар база оларны деткир» структура тургустунар деп ол дыңнаткан.

Ооң-биле чергелештир, Россияда амгы үеде өйлөп-өйлөп үнөр 47 муң парлалга үндүрүлгелериниң болгаш үш муң хире радио болгаш телекомпанияларның бүрүткеттингенин сагындыргаш, Президент: «Чеже-даа күзезе ол бүгүниң контрольдаары болдунмас, ындагы күзел-даа чок» деп, медеглээн.

Оон аңгыда Президент Россияда МИЧ-лер үндүрүг адырында элээн чиигелделерлиг: бүгүдөгө немелде өртөккө үндүрүг 18 хуу болуп турда, массалыг информация чепсектеринге ол 10 хууга деп айтыркан.

Интерфакс.

МИЧ-ЛЕРНИ КАДАРАП УШКУ КАРАК: Хөй-ниити палатазы телевидениени болгаш солуннарны контрольдаар хүлээлгелерни алган

Хөй-ниити палатазы солуннар, сеткүүлдер, телевидение сөстүң хостуун канчаар сагып турарын хайгаараар апаар. Аңаа ындагы эргени «Россия Федерациязының Хөй-ниити палатазының дугайында» баазалыг Хоойлуга Президент эдилгелерин бирги номчулгада хүлээп алыры дээш бадылаан Күрүне Думазының 338 депутаты берген.

Ындыг контрольду чорударының арга-хоргалары аңгы-аңгы. Хөй-ниити палатазының кежигүннери солуннарны номчуп, телевизорну көрүп турар. Ынчангаш сөстүң хостуун хажытканын эскерер арга-шинектиг. Ооң-биле чергелештир олар хамаатыларның — номчукчуларның, телекөрүкчүлериниң, журналистерниң боттарының болгаш МИЧ-лер удуртукчуларының дузазын ажылгаар база оларны «массалыг информация чепсектеринде сөстүң хостуунуң сагылгасына хамаарышкан айтырыгларның сайгарылгасына» хаара тудуп болурлар.

Күрдүманың хөй-ниити каттыжышкыннарының херектериниң талазы-биле комитетиниң даргазы Сергей Попов Хөй-ниити

палатазының бүрүн эргелерин калбартканын «хөйүнүң үзел-бодалыг даянырының боттуг арга-шине» деп санап турар. «Единоросс» Павел Пожигайло «сөстүң хостуу — ол, чугаажок чугула болбайн аан» деп медеглээш, Хөй-ниити палатазына «телевидениеге күчүлээш-кинниң болгаш каржы-хажагай чоруктуң сценаларын дамчыдарын болдураарының» талазы-биле хемчеглерни алыр арганы берип турар эдилгелерни ийги номчулгада ажилдап кылырын коллегаларына саналдаан.

РФКП фракциязындан Виктор Тюлькин массалыг информация чепсектеринде сөстүң хостуунуң сагылгасын Хөй-ниити палатазының контроль информаттыг делемге политиктиг партияларга дең эргелерни болдураар дээрзинге бодунуң улуг чигзинишкин илереткен. «Ындыг чүүл күөсекчи эрге-чагырганың болгаш ол эрге-чагырганың чанында турар партияның тергиделиниң күштелишкенинге чедирер» деп, Тюлькин санап турар.

Хамаарышпас депутат Сергей Попов ук хоойлу төлөвилели «Хөй-ниити палатазының бүрүн эргелерин эвес, а хоойлунуң сөзүгүлелди калбартып турар» деп чугаалаан болгаш ындагы чергелиг контрольдуң үре-түннелдинге хамаарыштыр чигзинишкинин

илереткен.

Сөстүң хостуунуң темазын Күрдүмага кызыы хүрээлелге база сайгарып чугаалашкан. Этика талазы-биле комиссияже россияжи республиканчыларның баштыңи депутат Владимир Рыжковту кыйгырткан, найысылалдың бир солунунга ооң чугаазы чоннуң айбычыларын хөлчөк-ла хомудаткан чүве-дир.

Ынчалзажок Рыжков парламенттиге, чүнүң-даа мурнунда төөгү планынга, кезээде улуг хүндүткелдин медеглээн. Этика нормаларын хажытпаанын, кым-бир кижиле-биле чогушпаанын, эки-бак сөс чугаалаваанын ол айтыркан. А бир эвес Күрүне Думазын чалчазыг деп адаанын алыр чүве болза, ону база төөгүдө кирген хаанның Россияның Күрүне Думазына хамаарыштыр чугаалаанын айтыркан. Амгы Күрдүма база ооң салым-чолун болгаш шимчээш-кинниң угланышкынын каталтап турар деп чугаалаан. Этика талазы-биле комиссияның кежигүннери Владимир Рыжковтуң херээнче эмин эрттир ханылаваан, бодунуң үзел-бодалын шевергин илередирин, үш-үдүрүм сөс-домак этпезин дилээнер.

Тамара ШКЕЛЬ,
«Российская газета» солун.

ЧОННУҢ ҮНЕЛЕЛИН ЧЕДИП АЛГАН

1950 чылдың сентябрь 7-де №436 Тыва автономнуг областың күөсекчи комитетиниң шийтпирин-биле 1951 чылдың январь 1-ден эгелеп Өвүр кожуунга орук килдизин тургузар деп шийтпирлээн. Кожуунуң орук килдизиниң эргелечзинге Каштак Кертик-Караны томуйлаан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1965 чылдың май 18-те № 398 «Орук харылзаазын экижидериниң талазы-биле» доктаалында орук участогун районнуң күөсекчи комитеди 1965 чылдың июль 1-ге чедир тургузарын дааскан турган. Ынчангаш Өвүрнүң орук участогу 1965 чылдың июль 1-де тургустунган, ооң баштайгы даргазына Монгуш Шининович Давааны томуйлаан. Өвүрнүң орук участогу тургустунганындан бээр 40 чылын бо чылын медеглеп эрттирп турар.

Эгезинде орук-тудуг-септелге участогун ПДУ-1473 деп адап турган. Бүдүрүлгениң бирги бухгалтеринге Монгуш Өргөной, механигинге Иван Түвекей, мастеринге Канчыыр-оол Сарыглар, кол инженеринге Наталья Фалеева, трактористер Белек-оол Куулар, Николай Канчыыр-оол олар Өвүрнүң орук-тудуг участогунуң баштайгы тургустунчулары болганнар. Тургустунган чылында конторазы Хандагайты суурга ыяш бажыңга турган. Эгезинде колдуунда ыяш белеткеп, контора, гараж тудуун тудуп турганнар. Техника-биле чоорту хандыратын соонда, кожуун иштинде аргыжылганың автооруктарын, көвүрүглерни септеп, чаартып кылып эгелээш.

1968 чылда Улаатайның, Кежиг-Аксының көвүрүглерин кылган. Ол үеде орук-тудуг-септелге участогунга 15 кижиле ажилдап турган. Чылдар эрткен тудум, чоорту хөгжүлдени ап, өске-даа оруктарны кылып келген. 1977 чылдан эгелээш, 1982 чылга чедир Чадаана—Хандагайты оруун Кызылдың №1 орук-тудуг эргелели-биле асфальтылап кылган. 1980 чылда Өвүрнүң орук-тудуг-септелге участогу (ОТСУ) кылдыр эде адаан. Бо чылдарда Хандагайты—Саглы оруун 66-дан 75 километринге чедир кырыкы шывын бедидип кылган. Мөңгүн-Тайга кожуунга орук участогу тургустунгуже чедир ол автоорукту ажаап тудуп келген. 1987 чылда Хандагайты—Самагалдай оруунун тудуун кылган.

1991 чылдан эгелээш, 5 чыл хуусаалыг «Тыва автоорук» эргелели-биле аренда керээзинге ажилдаан. Бо чылдарда оруктарның кышкы, чайгы хайгааралын чорудуп эгелээш. 1995 чылда орук ажилдарын норма-чижектег системаже кириген. 1994 чылда бүдүрүлгеге чаа техникалар немешкен база асфальт бүдүрер бичи заводту берген. Кожуунуң иштики автооруктарын септеп-чаартып талазы-биле улуг ажилдар кылдынган.

Хандагайты—Торгалыг аразында кызыгаарны оя бээр автоорукту тудуун 1995 чылдан эгелээш, 2000 чылдың октябрьда автоорукту ажылгалга кириген. 1995 чылда Торгалыг хемни кежигилди 103 метр узун демир шериг көвүрүгү Кызылдың көвүрүг тудар эргелели кылгаш, хүлээткен. Көвүрүгнүң доозарының ажилдарына Өвүрнүң орукчулары биле Ак-Довурактың №3 орук-тудуг эргелелини орукчулары идепкейлиг кылышканнар. Өвүрнүң орук-тудуг-септелге участогунуң мастери Шулуу Донгак 282 муң рубльдин ажилдарына керээни чарып алгаш, 288 муң рубльге кылып дооскан. Бо ийи улуг орук тудуунуң ажилдарын кылдыртырынга «Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги турган С.С. Санааның деткимчези улуг болганын медеглээри чугула.

1997-1999 чылдарда акшатоерик эргилдизи багай турган, колдуунда бүдүрүлгелер аразында удур-дедир саазын кырында

санажылга чоруп турган. Ажилдакчылар шалың орунуга аш-чем, идик-хеп, кывар-чаар чүүлдер-биле санажып турган. Орук фондузунга база кожуун иштинин үндүрүлгелеринге орук чериниң төлеттинмейн турар өрезин дуглап акша шилчидип берип турган, а орук чери ол акша-биле сумуларже хөмүр-даш болгаш чүк сөөртүп берип турган.

2001 чылда бистиң орук черинге чаа техникаларны берген, бүдүрүлгениң ажил-агынын сайзырадырынга база эң-не берге арт-сыннарлыг оруктарны хайгаарап турары дээш чаа техникаларны, чаа хевирниң довурак аштырар «КамАЗ» маркалыг автомашиназын база чаа ДЗ-122Б хевирниң автогрейдерин, база хараштаар ДТ-75 марканың бульдозерин берген. Бо техникалар келген соонда бистиң ажаап тудар оруувустуң шынары экижээш, чурттакчы чоннуң ыңай-бээр аргыжарына таарымчалыг байдал тургустунган. 2001 чылдың төңүзүндө ооң мурнунда төлеттинмейн турган үндүрүлгелерни күрүне узадып төлээр арганы берген соонда, орук чериниң бюджеттен дашкаар төлээр үндүрүлгелерин узадып төлээр аргаже кириген. Ол-ла чылын ниити оруктар ажаалда-хайгааралынга 2 млн.200 муң рубль көрдүнгөн болгаш ол ажилдар долзуу-биле күөсеттинген.

Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннарның оруктарын экижидери-биле Чадаана—Хандагайты аразында автооруктуң 69-ку километринде чаа асфальт заводун эккеп тургускан. Бо чылын автооруктуң ол кезээнде 2 км асфальтыны салган. 2003 чылда Чадаана—Хандагайты аразында автоорукка 8 км орукту «Восток» КХЭ (начальниги С.В.Уюсов) асфальтылап кылгаш, биске хүлээткен.

2003 чылга деңгээрге, 2004 чылда бистиң орук-тудуг-септелге участогунуң саң-хөө байдалын өөренип көргөш, ооң мурнунда

чылда турганындан 840 муң рубльге өстүрүп берген. Ынчангаш 2004 чылда орук ажаалда-хайгааралынга 3 млн.040 муң рубль көрдүнгөн турган. Чыл түннели-биле 2 млн.861 муң рубльдин ажилын кылып азы планывысты 94 хууга күөсеткен бис.

Бо хүннерде Өвүрнүң орук-тудуг-септелге участогун анык удуртукчу Вадим Монгуш багай эвес удуртуп турар. Бо чылдың тос айларының түннели-биле 2 млн.030 муң рубльдин ажилдарын шиңгээдип алган азы ниити чылдың планының 70 хуузу кылдынган. Бо хүнде бүдүрүлгеге 34 кижиле ажилдап турар, ооң иштинде дээди эртемниг кадрлар 2 кижиле, 25 кижиле тускай ортумак эртемниг. Амгы үеде бүдүрүлгениң кол фондузу 3 млн. 341 муң рубльге үнелеттинер.

Юбилейлиг чылывыста хөй чылдарда бистиң бүдүрүлгеге ак сеткилдиг, хөй шаңнал-макталды эдилекчилери чораан күш-ажылдың хоочуннарын чоргаарал-биле адаары күзениң. Оларның чижээнге, «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг аттын эдилекчилери чолаачы Станислав Кууларны, күш-ажылдың хоочуну Иван Түвекейни, мурнакчы ажилчиннар автогрейдер башкарыкчызы Солун-оол Кууларны, дунзаалакчы Александр Сатты, ажилчиннар Алексей Саяны, Дина Биче-оолду, Марта Донгакты болгаш өскелерни-даа чоргаарал-биле адап болур.

Кожуунуң социал-экономиктиг хөгжүлдесинге бистиң бүдүрүлгевистиң кириген үлүг-хуузу улуг дээрзин чон үнелеп, билип чоруур.

Бо чүүлүмү Маадыр-оол Данзынның «Өвүр черге» деп шүлүүнүң дараазында одургалары-биле доозуп каайн.

Ажил-ижим аайы-биле, Анаа хостуг үемде-даа, Өске черге чонуп, хүнзеп, Өөрүшкүлүг чорумза-даа, Алызындан чаңчыкканым Арт-сын ажыр чуртум кончуг.
Марта ДОНГАК.

Хандагайты суур.

Аймактан эмчилер кээп чораан

Тыва Республиканың Чазаа биле Моолдун Копту аймааның чагыргазының аразында кады ажилдажылга дугайында керээ эрткен чылын чардынган. Ында кылып чорудар ажилдарның боттанып турарына эрткен неделяда Кызылга Копту аймактың сумуларының улуг эмчилериниң, удуртукчузу аймактың кадык камгалал эргелелиниң начальнигиниң Оралкачызы Буянхишиг Дэчин-Иш, республиканың кадык камгалал черлериниң ажил-ижиле таныжып кээп чораанын хамаарыштырып болур.

Аарыглар аайы-биле эмчилер республиканың 1 болгаш 3 дугаар эмнелгелеринге, терапияга, божудулга бажыңнарынга, Кызыл хооранының херээженнер консультациязының черинге болгаш уруглар поликлиникаларына, эмчи училищезинге болгаш Чедер курортунга чедип, оларның ажил-ижиле, арга-дуржулгалары-биле танышканнар. Аалчылар бир көдээ черде эмнелге-биле таныштыраарын дилээрге, оларны Кызыл кожуунуң эмнелге черлеринге чедирген. Моол эмчилер Тыва Республиканың Кадык камгалал сайыды Борис Күдерек-биле ужуражылгага бо баштайгы таныжылга чорук үезинде аарыглар аайы-биле тодаргай эмчилер-биле керээзуугаар улаштыр кады ажилдаарын, оларның арга-дуржулганын шиңгээдип алырынга сонугалдыын илереткенер.

Моол делегацияның удуртукчуларының бирээзи, Копту аймактың чагырыкчызының даштыкы харылзаалар талазы-биле дузалакчызы Нямпа Дэлгнямның чугаалап турары-биле алырга, бо таныжылга чорук кончуг бедик деңгелге эрткен. Моол эмчилер ооң түннелдеринге кончуг өөрүп турарлар. Ону организастаан Тыва Республиканың Экономиктиг даштыкы харылзаалар, инновация болгаш инвестиция ажил-чорудулганын боттандыраарының талазы-биле агентилелдин болгаш кадык камгалал чериниң ажилдакчыларына улуу-биле четтиргенин удуртукчу илереткен.

Юрий КӨК-ООЛ.

ХАМААТЫ БҮРҮЗҮНҮҢ ПАТРИОТЧУ ХҮЛЭЭЛГЕЗИ

Ноябрь 15—Бүгү-россияның Шеригге келдиришкенин хуну. РФ-тиң Конституциясында мынчаар бижээн: «Ада-чуртун камгалаары—Россия Федерациязының хамаатызының хүлээлгези болур». Бодунуң Төрээн чуртун камгалаарына киржири чүгө юридиктиг хүлээлгези эвес, эр кижии бүрүзүнүң патриотчу хүлээлгези, ханы мөзү-шынарлыгының негелдези болур. Тыва Республиканың прокуратуразының коллегиязынга хамаатыларны шеригге келдиртип турарының дугайында хоойлужудулганы бистиң республикада канчаар күөседип турарының байдалының дугайында айтырыгы чокта чаа чугаалашкан.

Прокуратура органнары бо ажилды тус чер бот-чагыргалары, шериг комиссариаттары, иштики херектер органнары канчаар чорудуп турарын баш бурунгаар хынаан. Маңаа бүгү кожуннарның, Кызыл хоорайның прокурорларын хаара туткан. Хоойлужудулганы хажыткан бүгү фактыларга хамаарыштыр прокурор хемчеглерин алган.

Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың март 22-де хүлээп алган №361 доктаалыга дүүштүр Тываның девискээринге 1978-1987 чылда төрүтүнгөн хамаатыларының шериг келдиришкенин 2005 чылдың апрель-июнь айларда чарлаан. Ол документ езугаар ТР-ниң Чазак Даргазының башталгазы-биле кол болгаш курлавыр республиканың келдиришкенин комиссиязының составын бадылаан. Кадык камгалал, культура болгаш национал политика, күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының, иштики херектер ямыларының шериг албаны эрттирер хамаатыларның часкы келдиришкенин үезинде сорулгаларын тодараткан. Кожуннарда тус чер бот-башкарылганың органнары шак ындыг доктаалдарны база хүлээп алган.

Субъект бүрүзү чеже сангыг хамаатыны шериг албаны эрттирери-биле келдиришкенин нормазын Россия Федерациязының Камгалал ямызы тодарадыр. 2005 чылдың часкы шериг келдиришкенин үезинде бистиң республика 820 кижини шеригге чорудар нормалыг турган. Шериг келдиришкенин организастаары-биле шериг комиссариаттары 2343 кижини келдирткен. Оларның 2336 кижии шериг комиссариаттарының чыылда пунктуларына келген, 1782 кижини шериг албаны эрттирер болур деп санаан. Шеригге келдиришкенин кампаниязының үезинде назы-хары дээш 84 кижини шериг чоруундан хостаан, 1044 кижиниң шериг баар хуусаазын соңгаарлаткан. Эмнелге шинчилелдериниң түңнелинде 388 кижини шериг албаны эрттиреринден хостаан. Часкы шериг

келдиришкенинде 820 кижини шериг албаны эрттирери-биле бистиң республикадан чоруткан. Шериг албаны эрттиреринден чеди кижии ойталаан.

Республиканың шериг комиссариатының аныктарының шериг албаны эрттиреринде үндезин белеткелениң талазы-биле кириген анализинден алгаш көөргө, бо көргүзүп 2004 чылда 97 хуу турганындан бо чылын 92 хуу кылдыр кудулап баткан. Ооң чылдагааны шериг белеткелениң үндезин, дорту-биле чугаалаарга, амыдыралдың айыыл чок чоруунуң үндезинненин өөредир школарның башкарылыгы чүгө 94 хуузуна башкарыл бар болуп турар. Республиканың ниити билиг болгаш өөредилге пунктуларының материал-техниктиг баазасы кошкак, чүгө 5 хуузу эргежок чугула дериг-херекселдер-биле хандырылган. Шериг белеткелениң үндезинненин талазы-биле өөредилге чыыштарында республиканың шеригге келдиртир назылыг оолдарының чүгө 23 хуузу хаара туттунган.

Шериг учедунуң дугайында Дүрүмде тургускан нормалыг чурум езугаар алырга, шериг учедунуң баштайгы даңзызын чорудар 107 кижии Тываның тус чер бот-башкарылга органнарына ажилдаар уjurлуг. Херек кырында бөгүнгү байдалды алырга, 99 ажилдакчы бо ажилды дакпырлап кылып турар, чүгө 9 кижии хостаткан болуп турар.

Прокурор хыналдалары тус чер бот-башкарылга, иштики херектер органнарында, шериг комиссариаттарында шериг хүлээлгезиниң болгаш шериг албаны эрттирер дугайында хоойлу-

жудулганы хажыдып турар чамдык четпестерни илереткен. Шериг учедунуң Дүрүмүнде тус чер бот-башкарылга органнары курлавырда шериглерни, шериг албанынче келдирер хамаатыларны, ол ышкаш ажилга хүлээп алганнарны, өөренип киргеннерни, ажилдан азы өөредилге албан черлеринден үнгөн бүгү хамаатыларның дугайында медээлери ийи неделя хуусаада кириерин айыткан. Ынчалза-даа хыналдадан алгаш көөргө, айыткан хүлээлгезин тус чер бот-башкарылгазының органнары болгаш организацияларның удурткучулары ак сеткилдиг күөсетпейн турар. Шак ындыг хажыдышкынар Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Би-Хем кожуннарда барын прокурорлар илереткен.

Россия Федерациязының хамаатыларын шериг албанынче келдиришкенин дугайында Дүрүмде айытканын езугаар тус чер бот-башкарылгазының баштыңы, комиссияның даргазы шериг комиссары-биле кады шериг келдиришкенин ажилын организастаар уjurлуг. Ындыг турбузе Кызыл кожунуң чагырга даргазы, ооң оралакчызы келдиришкенин комиссиязының хуралына чаңгыс-даа катап олурушпаанын хыналда көргүскен, олар хоойлу езугаар бодунуң хүлээлгезин күөсетпээн.

«Шериг албаны болгаш шериг хүлээлге дугайында» Федералдыг хоойлуда иштики херектер органнары шериг учедунда туруп албаан, ол учетка турар хамаатыларны илереткенде, ол ышкаш Россия Федерациязының хамааты болган шериг учедунга турар уjurлуг хамаатыларның дугайында медээлери ийи неделя хуусаа иштинде шериг комиссариаттарына кириерин айыткан. Хыналдалар хоойлунуң айыткан нормазын Ак-Довурак хоорайның, Сүт-Хөл, Өвүр, Каа-Хем, Би-Хем, Кызыл кожуннарның иштики херектер органнарының паспорт-виза килдистери чогуур үезинде күөсетпейн турарын сойгалаан, ооң уламындан шериг комиссариаттарының ажил-чорудулгазынга бергелерни тургузуп турар.

Шериг учедунда турар хамаатыларның документилеринге эргежок чугула медээлери

кириери-биле шериг комиссариаттары дыңнадылганы иштики херектер органнарынче чорудуп турар. Аңаа кеземче херээн оттурган азы херекти соксаткан, кеземче херээн судче кириген, шииттирген дугайында харыларны ийи неделя хуусаа иштинде бээр хүлээлгелиг. Хоойлуда айыткан ол хүлээлгелерин Барыин-Хемчик, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Эрзин кожуннарның иштики херектер органнары четпес күөседип турар.

Кызыл кожунуң прокурору кожунуң эмнелге албан черлери шериг баар хамаатыларның эмчи шинчилгезин багай организастап турарын илереткен. Кызыл хоорайның прокурору Кызыл хоорай чагыргазының өөредилге комитеди беш айның дургузунда шериг албаны эрттиреринге баштайгы белеткелди боттандырып турарының дугайында медээни бербээни сойгалаан. Өвүр кожунуң прокурору Өвүр кожунуң харылзаа белдириниң удурткучу А.О.Салчак чаа черге чурттаары-биле чедип келгеш, айыткан хуусаада шериг учедунга туруп албаанының фактызын илереткен. Орта хамаарыштыр прокурор административтиг корум-чурум үрээшкенин херээн оттурган.

Мөңгүн-Тайга кожунуң шериг комиссариатының шериг учедунда четпестер бары хыналда үезинде илерээн. Шеригге келдиртир Д.Ш.Кунчунуң хуу херээнде ооң шериг баарын соңгаарлатканын айыткан, ынчалза-даа келдиришкенин комиссиязының шиттирин биживээн болган. Шак ындыг байдал шеригге келдиртир А.В. Ооржактың хуу херээнде база бар болган. Өгүбүле талазы-биле ооң байдалын өөренип көргөш, шериг баарын соңгаарлаткан. Ынчалза-даа хыналда чорутканының актызында комиссия кежигүннери ат салбаан, ай, хүнү чок, шериг баарын соңгаарлатканы хоойлу езугаар болган бе дээрзинге бүзүрээри берге.

Шериг баарындан ойталаан хамаатыларга хамаарыштыр материалдарны келдиришкенин комиссиялары болгаш шериг комиссариаттары хоойлу-дүрүм камгалаар органнарже кирибейн турарының фактыларын прокурор хыналдалары илереткен. С.А.Чам-

зыга 2004 чылдың күзүнге чедир шериг баарын соңгаарлаткан турган, келдиришкенин бижиктери баарга-даа амгы үеге чедир ол шериг комиссариатынга келбейн турар. Бо дугайында материалды эрге-хоойлу органнарынче кирибээ.

Хыналдаларның көргүзүп турарын езугаар алырга, шериг комиссарлары шериг хүлээлгезиниң база шериг албанының дугайында хоойлужудулганы хажыдып турары дээш организациялар удурткучуларын болгаш хамаатыларны административтиг харысалгага онаар эргезин херек кырында ажыглавын турар. Чүгө харын Кызыл хоорайның шериг комиссары административтиг хажыдышкынарга хамаарыштыр он бир кем-херекти оттурган болуп турар. Оон өске шериг комиссарлары боттарының ол эргелерин херек кырында ажыглавын турары четпес. Ооң-биле кады Кызыл хоорайның шериг комиссариатында аңгыда, артан шериг комиссарларының талазындан шериг албанынче келдиришкенин ойталап турарлар дугайында материалдарны эрге-хоойлу камгалаар органнарже дамчытпайн турарын хыналдалар илереткен.

Кожуннарның болгаш Кызыл хоорайның прокурорларының эрттирген хыналдаларының түңнелинде хоойлуну үрөп хажытканы дээш иштики херектер органнарының дерт удурткучузуна, тус чер чагыргаларының ийи баштыңына сагындырыгы берген. Хоойлу үрээшкенинде четпестерни эдери-биле 33 сагындырыг-айтышкы бижикти чоруткан. Оларның иштинде тос иштики херектер органнарының удурткучузу, алды шериг комиссары, 17 тус чер чагыргаларының баштыңы бар. Административтиг корум-чурум үрээни дээш беш херекти оттурган. Шериг учедунга чогуур үезинде кири бижидип албааны дээш ийи бүдүрүлгө удурткучузу, үш хамаатыны бо херекке онааштырып турар.

В.БЕРЕЖЕЦКАЯ,
Тыва Республиканың Прокуратуразының федералдыг хоойлужудулганың күөселдезин хайгаараар талазы-биле килдистиң начальниги.

«Чүрээмден силерге ырлап чор мен»

Тываның күрүне филармониязының концерт залына эрткен пятницада Тываның болгаш Россияның алдарлыг артизи, чоннуң ынак ыраажызы, ат-сурагылы «Аян» ансамблиниң удурткучу Надежда Шойгунуң «Чүрээмден силерге ырлап чор мен» деп концертин кызылчылар сонургап көргөн.

Чээрби ажыг күөселделерден тургустунган солун, чаа программалыг концерт көрүкчүлериң кайгамчык сонургалын болдурган. Салым-чаянның композиторлар Алена Юмужаптың, Василий Иргиттин, Омак Тараачының, Мерген Чаян-Хөөнүң чаа ырларын ыраажы чыгып келген көрүкчүлериңге бараалгаткан. «Хоочун коктуг» дижири дег, тыва чоннуң база бир чараш үнүг «айлаң-кужу» Надежда Шойгунуң салым-чаяны чылдан чылче улам ханылап, улам күштүг болуп, сеткилдерни хаара тудуптар сорунзалыын бо концерт бедик утка-шынарлыгы-биле база катап бадыткаан.

Алдарлыг ыраажызынга көрүкчүлериң сөңнэни куспак долу чечектер анаа ынакшыл болгаш хүндүткелдин көскү демдээ дээрзи чугаажок.

Бистиң корр.

Арагалаашкын. Ноябрь 7-де Балгазынның участок эмнелгезинге херээнче чидиг бистиг чүүл-биле балыглаткан Владимирова суурнуң эзирик байдалдыг чурттакчызын эккелген. Кадыкка кара өжегээр хора чедирген кем-херек үүлгединге качыгдан кижиниң кады арагалаан акызы каразыттырып турар.

Оор чорук. Ол-ла хүн Кызылдың Тыва эки турачылар кудумчузунда суй белек садындан 3500 рубль өртектиг столга салыр чонар-даштан кылган суй белекти оорлаан. Оор херек кылган 7-ги класстың өөреникчизи туттурган.

Соок дүшкени-биле курткалар, бөрттер күш-биле хунаар чоруктар азы «сезонуг кем-херек үүлгедиглери» эгелээн. Оларның хөй кезини кежээ орайтай бергенде болуп турар. Чижээ, Кызылга дүнекиниң 1 шак

Ленин, 18 дыңнадып тур

Республикага эрткен неделяда (ноябрь 7-13 хүннеринде) 105 кем-херек үүлгединиңкини бүрүткеттинген, оларның 50-и «изии-биле» истеп тодараттынган.

Аар кем-херектерден 6 өлүрүшкүн, кадыкка кара өжегээр хора чедирген 18 таварылганың бирээзинге бир кижии амы-тынындан чарылган, 1 күштээшкын, 2 үптээшкын, 8 дээрбечи чорук, 32 оор чорук, 2 орук озал-ондаа болган. Наркотиктиг бүдүмелдер хавырган 14 херек бүрүткеттинген.

үезинде билдинмес кижилер эртип чыткан кижиниң куртказын ажыы-биле хунаап алган. А 11-де Бай-Хаак суурга назы четпээн оолдуң идик-хевин билдинмес кижилер күш дөгөп тургаш, уштул алгаш барган. Ноябрь 9-туң хүнүнде найысылалда рестораннарның бирээзиниң аалчызының алгы тону гардеробтан чыткан.

Дээрбечи чорук. Ноябрь 12-де 19 шак үезинде Лопсанчап кудумчузунуң 41 дугаар бажыңының чанынга ийи школачының мөңгүн сыргаларын бир уруг ажыы-биле ужулдуруп апарган. Качыгдан кижилериниң сөзү-биле ооң фоточуруун кылган, кеземче херээн оттурган.

Наркотиктиг бүдүмел хавырган херек. Ноябрь 12-де «Шивилиг» эрттирилге пунктузунга хыналда үезинде «ВАЗ-21074» машинаның чолаачызы, Каа-Хем суурнуң чурттакчызы 120,773 грамм гашишти ап чорааны илерээн.

Ойнаар автоматтар залдарында. Сөөлгү үелерде хоорайны бүргей апкан ойнаар автоматтар ТР-ниң ИХЯ-ның оперативтиг медээлеринге бүрүткеттинмейн барбас аларган. Чижээ, ноябрь 10-да төп рынок девискээринде ойнаар автоматтар залына бөлүк аныяк оолдар бар-ла турган акшазын ойнадыпкаш, дашкаар үнүп келгеш, эртип чыткан 3 кижини эскерип каан. Оолдар үр-даа боданмайн эртип чыткан улуска кемдээшкенин чедирип, пистолет-биле коргудуп тургаш, оларның акшазын (75 муң рубль түңнүг) хунаап алган. Ноябрь 13-те 05 шакта Кочетов кудумчузунда ойнаар автоматтар залына херээнче чидиг бистиг чүүл-биле балыгладып өлүрткен ол залдың таңнылының мөчүзү тывылган. Херекке каразыттырган кижини туткан, истелгени Кызыл хоорайның прокуратуразы чорудуп турар.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң даргазы, экономика эртемнериниң кандидады, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Хонук-оол Доржуевич Монгуштуң «Чиңгис-Хаан болгаш урянхай тывалары» деп номун улуг сонургал-биле номчуп таныштым. Чиңгис-Хаан дугайында В.Янның үш кезектен тургустунган номун болгаш өске-даа материалдарын номчаан кижиге, меңээ, дыка солун болду. Сөөлгү чылдарда Чиңгис-Хаан дугайында хөй-ле чүүлдер парлалгаже үнүс, кино-чуркут тырттырып эгелээн болгаш ында тыва артистер безин ойнап турар болгай.

Субедейни езулуг тыва маадыр деп төөгү материалынга үндезилеп бижээни дээш Хонук-оол Доржуевичке сеткилимден өөрүп четтиргенимни солун дамчыштыр илередип олур мен. Бо чайын бистиң солунуң бир бижикчизи Субедей тыва эвес моол кижидир деп, ону тыва кижидир деп бижип турары шын эвес деп, маргылдаалыг айтырыгны көдүргөн. Бо айтырыгга тодаргай харыыны Хонук-оол Доржуевич бодунуң номунда берип турар.

Моол кызыгаарында кожа чыдар кызыгаар кожуунунга ажилдап чораан болгаш Моолдун бистиң-биле кожа чыдар аймактарынга, сумуларынга албан езуу-биле каш-даа чораан мен. Моолдар тываларны кажан-даа тывалар дивес, урянхайлар дээр улус болган. Мен безин ол сөстүң утказын билбес чордум. Бистиң хүндүлүг этнограф эртемденвис, төөгү эртемнериниң доктору Монгуш Кенин-Лопсан «Чиңгис-Хаан болгаш урянхай тывалары» деп номун эге сөзүн бижип тургаш, мынчаар демдеглээн болду: «Ураангай («урянхай»)» деп термин үш кол дөстүг: бирээде — аас чогаалындан дазылданган дөс; ийде — төөгү бижимелдеринден дазылданган дөс; үште — 12 вектен эгелээш, амгы хүннерге чедир тываларның ортузунга «Ураангай» деп терминниң быжыгып дөстелгени деп демдеглээн.

Хонук-оол Доржуевич бо номну бижиринге чаңгыс эвес чыл белеткенген боор. Моолдар безин Чиңгис-Хаанниң шеринге Субедей баштаан түмөннер дайылдажып чораан деп чүвени бадыткап шыдавайн турар. Ол үениң байдалы-биле алырга, азы 1200 ылдар үезинде персид, араб, кыдат, индий эртем-билиг дыка сайзырай берген турганы бо номдан билдинип турар. Персид төөгүчү Рашид-ад-динниң ады бүгү делегейге билдингир, ол чүгле Чиңгис-Хаанниң дугайында улуг төөгүнү арттырып каан эвес, ниитизи-биле араб чурттарының төөгүзүнүң дугайында улуг ажылды бижээни билдинип турар-дыр.

Чиңгис-Хаан — делегейниң шылгараңгай полководчуларының болгаш күрүнө баштыңнарының бирээзи. Ол бодунуң үезинде Улуг Моол күрүнени тургускан болгаш ону баштап чораан. Хонук-оол Доржуевич Чиңгис-Хаанниң ролун чаңгыс талаал көргүзүп болбас дээрзин онзалап айыткан. Бир талазында, ол улуг полководчу, тарамык, быдаргай моол аймактардан Улуг Моол күрүнени тургускан, а өске талазында, ол хөй-хөй чурттарны эжелеп, чагырып, улуг хай-халаптыг чаа-дайыны чорудуп келген.

Урянхай-Урянхай (тыва) аймак чон болза бурунгу үелерден бээр амгы Тываның девискээринге чурттап чораанын чижектерге көргүзүп тургаш бижээни дыка-ла бүзүрчиг болуп турар. Тываларның дугайында улуг төөгүчүлөр бижип тургаш, олар моолдар эвес, моолдардан ылгалдыг чон деп айытканы-биле бадыткаттынып турар. Бо номда бир онзагай чүүл болза, ынчангы Тываның адын «Кем-Кемджу» деп бижээни болур (Хем-Хемчиктер — М.Х.Маңнай-оол тодаргайлап тайылбырлаан). Мында база бир бадыткаттынып турар чүүл, урянхайларның

чуртунда эң-не күштүг хамнар бар. Хамнарның езулуг чурту ол деп турар. Сарыг шажын чүдүлгези турбаанда, хам чүдүлгө кончуг нептээрэн турганын бистиң төөгүвүс бадыткап турар болгай. Мону кым-даа, канчаар-даа өскерттип шыдавас.

Урянхай (тывалар) аймактан Чиңгис-Хаанниң шериниң бир кол

дээрге, чаъс соонда мөөгү-биле дөмей көвүдээн деп билир мен. Оларның кандыг эртемге шинчилел ажилдарын кылгаш, эртемден апарганын сайгарары мээң хүлээлгем эвес. Бир эвес чонунга, чуртунга ажыктыг эртем ажылын кылып каан болза, орта чүгле мөгөөр апаар.

Хонук-оол Доржуевич — Тывада билдингир удурткучуларның бирээзи. Экономиктиг кризистин кончуг берге чылдарында республиканың хереглекчилер ниитилелин камгалап арттырган кижиниң бирээзи, ол дээш аңаа республиканың хөй санныг хуучулары мөгөйп чоруур дээрзинге бүзүрээр мен. Республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң төп баазаның складтары курулгай бээрге, коязы область, крайларның арга-дуржулгазын өөр-

пирлээр талазы-биле эртем езуу-биле үнелелди берген, ону бо хүннерде көдээ черлерде хереглекчилер ниитилелдери амыдырал кырында боттандырып чорудуп турар. Көдээ черлерде чурттакчы чонга чедирер ачы-дузаның дыка хөй хевирлерин хереглекчилер ниитилелдери боттандырып турар апарган.

Х.Д.Монгуш — мөзү-шынар талазы-биле төлептиг, республикада бир туруштуг политиктерниң бирээзи деп болур. Тыва Республиканың Дээди Советиниң депутатына депшиттирип чораан. Тыва Республиканың Улуг Хуралының бирги чыыжының кежигүнү чораан. 1999 чылдың апрель 25-те Кызыл хоорайның №5 соңгулда округундан Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутатына соңгуткан. Бистиң хөй-ле де-

Ном болгаш номчукчу

ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНГЕ ЧАА АРЫННЫ АЖЫТКАН

баштыңчызы Субедей-маадыр болур. Ооң оолдары шупту шериг баштыңчылары чораанын автор онзалап демдеглеп турар. Бир оглунуң адын Урянкатай дээр. Меңги хаан бүдүн моолду чагырып турда, бүгү моол шеригниң кол командылакчызы Урянкатай чораанын айыткан. Субедей-маадыр Чиңгис-Хаанниң болгаш ооң оолдарының чорудуп турган дайын-чаазынга шуптузунга киришкен улуг полководчу болур. Янның номунда Чиңгис-Хаан өлүрде Субедей-маадырны Батый-Хаанниң шериг талазы-биле чөвүлекчизи болурун сүмелээн. Ынчангаш Батый-Хаан колдунда орус княжестволарга болгаш Европа чурттарынга дайыны чорудуп турган. Дайын-чааны чорудар талазы-биле хөй аргаларны чогаадып кылган улуг полководчу Субедей — тыва улустун бир бурунгу өгбөзи база улуг чоргааралы болур деп автор демдеглээн.

Хонук-оол Доржуевичниң бижип турары-биле алырга, Чиңгис-Хаанниң шеринге чаңгыс Субедей-маадыр эвес, шериг талазы-биле хөй тыва полководчулар чорааны билдинип турар. Чиңгис-Хаан үезинде ооң бодун кадарып чораан муң шеригниң баштыңчызы Удачи деп урянхай кижидир. Чиңгис-Хаанниң өлгениниң соонда, ооң оолдары Тулуй хаанниң, Меңги хаанниң, Кубилай хаанниң кады хөөржүткен черин

Экономика эртемнериниң доктору, профессор А.Р.Бернвальдың удуртуп турары Сибирьниң хереглекчилер кооперациязының университетиниң коллективи көдээниң социал айтырыгларын шийтпирлээринге Тываның кооператорларына теоретиктиг болгаш практиктиг дузаны чедирип турар.

тывалары» деп номнуң төңчү сөзүн төөгү эртемнериниң кандидады, Тываның гуманитардыг шинчилелдер институтунуң хоочун эртем ажылдакчызы М.Х.Маңнай-оолдун үнелеп бижээни база солун болгаш ол номчукчуларга, ылаңгыя аныяк-өскенге, Тываның төөгүзүн база ол ышкаш бистиң бурунгу өгбелеривистин дугайында билип алырынга ажыктыг болур деп үнелелди берип турар.

Хонук-оол Доржуевич алыс боду төөгүчү эвес-даа болза, бистиң төөгүвүске хамааржыр 13-14 чүс чылдарда бижиттинген персид төөгүчү Рашид-ад-динниң «Сборник летописей» деп орус дыл кырында номун долузу-биле номчуп, сайгарып тургаш, бо номну бижип, тываларның төөгүзүнө база бир чаа арынны ажыткан кижидир.

Ында эң-не кол чүве бистиң бурунгу өгбелеривистин ат-фамилиязын, оларның Моол күрүнөге хамаарылгазын тодардып бижээни солун болуп турар. Авторну черле кайгамчык тура-соруктуг, хөй-аъттыг кижидир үнелээр кижидир мен. Тыва Арат Республиканың репрессиязынга таварышкан казак баштыңнарының дугайында бижээн «Нимажап чагырыкчы болгаш Дондук сайыт» деп ному 2002 чылда чырыкче үнген. Бо номда база Тываның төөгүзүнүн талазы-биле солун чүүлдер хөй. 1990 чылдардан эгелээш, ниитилелдин ужу-бажы билдинмес сандараашкыны эгелээни-биле республикада эртемденнер

нип көрүп тургаш, ам республикада кол рыноктуң төвү кылдыр тургузуп каанынга садып алыкчылар-даа, сайгарлыкчылар-даа өөрүп четтиргенин илередип чоруур.

Ол «Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының экономиктиг төөгүзү» деп өөредилге номунуң авторларының бирээзи, «Кооперативтиг шимчээшкин чаа муң чылда» болгаш «Хереглекчилер ниитилелдериниң социал айтырыглар талазы-биле ажыл-чорудулгазы» деп эртем ажилдарының болгаш «Рынок экономиказының үезинде Тываның хереглекчилер ниитилелдериниң ажыл-агыйын хөгжүдери» деп номнуң автору. Тываның хереглекчилер кооперациязының төөгүзүнүн дугайында номну номчуур болза дыка солун. Тыва Республиканың экономиктиг хөгжүлдөзү бир дугаарында, садыг-саарылга таварыштыр хөгжүп келгенин билип алыр бис. Үстүндө айытканым эртем ажилдары бо үениң негелдезинге дүгжүп турар болгаш республиканың хереглекчилер ниитилелиниң рынок экономиказының үезинде канчаар ажилдарының программасы салдынып турар. Кол удуртукчу ажыл-агыйны чорударының чаа арга-хевирлерин эртемге үндезилеп чорударының сорулгаларын салып турда, бо хүнде республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң ажылы чаа деңнелче көдүрүлүп келген деп чугаалап болур.

«Хереглекчилер ниитилелдериниң социал айтырыглар талазы-биле ажыл-чорудулгазы» эртем ажылын бодум хуумда дыка-ла үнелээр мен. Көдээ чоннуң ортузунда кончуг чидиг социал айтырыг — ажыл чок чорук болуп турар. Бо айтырыгны канчаар шийт-

путаттап чоруур дээргилеривистин аразында Кызыл хоорайдан депутатка соңгуткан кижилер ховар-ла боор. 2002 чылда Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатына Чадаананың соңгу №16 соңгулда округундан соңгуттургаш, амгы үеде парламентида ажилдап турар.

Ол бодунуң ажыл-чорудулгазынга социал айтырыгларны шийтпирлээринге улуг күжүн үндүрүп чоруур. Ынчанмай канчаар ол талазы-биле эртем ажылын база камгалаан болгай. Дус-Хөлдүн кыдыында кооперация ажилдакчыларына туткан пансионатка чылдың-на чайгы сезонда 200 хире дыштаныкчыларны хүлээп ап турар. Чагытай хөлдүн эринде «Орленок» лагеринге 600 хире чаштар кадыын камгалап, дыштанып турарлар. Кызыл хоорайда эң эки ажылдыг уруглар садыг база Хереглекчилер кооперациязынга хамааржып турары таварылга эвес.

Бо чүүлүмге Хонук-оол Доржуевичниң хөй шаңналдарының аразындан чүгле ийи шаңналынга доктаап көрейин. «Россияның төлептиг кижилери» деп номнуң «Тэрэн чурттуң алдарлыг оолдары болгаш кыстары» номинацияже ол кирген. Сибирь дугуржулгазының 10 чыл болган байырлалынга тураскааткан «Сибирьниң төлептиг кижилери» деп номче кирген удуртукчунуң бирээзи. Тываның төлептиг оглунуң ады Россияның, Сибирьниң хүндүткелдиг кижилериниң аразында чорурга, тыва чон чоргаарлыг журулуг. Эртемден, чогаалчы, төөгүчү болгаш турум политик Хонук-оол Доржуевичниң амыдыралындан каш сөстү кысказы-биле чырыдарга мындыг-дыр.

Сергей ХЕРТЕК.

Россия Федерациязының Төп эвилелиниң чөвүлелиниң даргазы В.Ф.Ермаковтуң Тываның делегациязын бодунга хүлээп ап турары.

кадарып турган дээр. «Чиңгис-Хаанниң хөөрүн кадагалап-кадарган урянхайлар (тывалар) ам-даа ол ыдыктыг черни кадарып турарлар» деп Рашид-ад-дин 1300-1310 чылдарда бижээни автор база айтып турар.

Номну номчуп танышкан соонда, тывалар узун төөгүлүг, улуг чурттуг күрүнө турган дээрзи билдинип кээр-дир. Мынчап кээрге, Кыдатта, Моолда база хөй тывалар чурттап чоруур болгай. Кайы-бир шагда ол тывалар база хөй санныг чон турган чадавас, сөөлгү чылдарда сөс-домаан чидирген тываларны чежезин ол деп санаар боор.

«Чиңгис-Хаан болгаш урянхай

ОРУКТУҢ ЭГЕЗИ

Көшкүн чоннарның I Делегей чергелиг театр фестивалы болуп эрткен

Октябрь 28-тен ноябрь 4-ке чедир Улан-Удэ хоорайга Саха Республиканың Культура яамызының, Театр ажилдакчыларының эвилелиниң башкарылгасы-биле «Желанный берег» деп көшкүн чоннарның I Делегей чергелиг театр фестивалы болуп эрткен. Ук фестивальдың ажилына Бурятия, Хакасия, Тыва, Алтай, Калмыкия, Башкортостан, ол ышкаш Моол болгаш Кыдаттан 11 түрк-моол дылдыг театр коллективтери киришкен. Тываны В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры төлээлэн.

Солун чүве, «Желанный берег» фестиваль моон мурнунда якутияның театр коллективтеринин чогаадыкчы форуму кылдыр эртип турган болза, кыска үе дургузунда регион, а бо чылын делегей чергелиг статусу алган. Бо барымдаа, мен бодаарымга, Сибирьниң болгаш Төп Азияның национал театрларының бот-боттары-биле харылзаажырынга улуг сонургалдыын херечилеп турар хевирлиг. Ооң кадында фестивальдың темалары Евразияның көшкүн чоннарның төөгүзүнге, ол төөгүнү кылып чораан кижилерге тураскааткан болгаш дыка солун-дур: бо чылын фестиваль Чиңгис-Хаанның империязының тургустунганындан бээр 800 чыл

болганынга тураскааткан болза, 2007 чылда Иркутск хоорайга көшкүн чоннарның Сибирьни шигээткененин, а 2009 чылда Якутск хоорайга соңу чүк чоннарының дугайында чугаалажыр.

Ынчалза-даа оларның эң-не солуну бо болган боор деп догааштырып болур: канчап-даа кээрге, чугаа улуг Чиңгис-Хаан, ооң чуртталгазы болгаш салым-чолунуң дугайында чоруп турган болгай. Фестивальга киришкен ажилдарның көвей кезин бо темага хамаарышкан болган: «Чингисхан» деп медитация-шииге Бурятияның күрүнениң академиктиг шии театры аныяк Темучинниң дилээшкиннерин, «Чиңгис-Хаанның ынакшылында»

Хакасияның национал шии театры өг-бүлежи Чиңгис-Хаанны, Калмыкияның шии театры «Мээң өңнүм Темучин» деп шиизинде Темучин биле Джамуганың аразында харылзаазын, «Чиңгис-Хаанның сөөлгү далайында» болуушкуннарны үүлгедиглер болгаш олар дээш кеземче кылдыр көргүскен; Моолдун күрүнениң академиктиг шии театры «Тэмуужин» деп шиизи Чиңгис-Хаанның чашкы үезинин дугайында төөгүп турар. Саха академиктиг театрының «Чиңгис-Хааның айтышкыны-биле» деп шиизи Темучин биле Джамуганың иштики делегейин, оларның үзел-бодалдарын көрүкчүгө чедирерин оралдашкан. Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының «Кым сен, Сүбедей-маадыр?» деп төөгүлүг драма-эссези көрүкчүлериң болгаш фестивальдың киржикчилеринин сонургалын чаалап алган.

РФ-тиң Культура болгаш массалыг харылзаалар яамызының сайыды А. Соколовтуң демдеглээни-биле алырга, ук фестиваль

«боттук хөй-ниитичи болгаш чогаадыкчы харылзааларны тургузар болгаш сайзырадырының эң хөй талалыг харылзаазы болур. Ол национал культураларның болгаш этностарның харылзаазының быжыгарыга салдарлыг болурундан аңгыда, кижилерни мөөңнээрин, көрүкчүлери эвилелдээрин база идепкейжидип турар». РФ-тиң Театр ажилдакчыларының эвилелиниң даргазы А. Калягин бодунуң байырлыг чогаазында «бөгүн, делегей глобализацияга калбаа-биле алзып турар өйде, ук фестивальды эрттирери дыка чугула, чүгө дээрге ол бот-тускайлаң чоннарның культуразын болгаш национал онзагайын чидиреринге удур туржуп турар» деп бижээн. Бурятияның культура болгаш массалыг харылзаалар сайыды В. Прокопьев фестиваль драматургияның, режиссержу болгаш артисчи мергежилдин, театр шинчилелиниң база эң дээрэ шиилерниң делегей болгаш евразийниң деңзел үнеринге идиглиг деп чугаалаан. Саха Республиканың культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының сайыды А. Борисов «Желанный берег» фестивалы соонда барып, бодун евразийжи каттыжышкын

кылдыр билир апаар чаа Россияның тургустунарының баштайгы медээчилеринин бирээзи апаар дээрзинге идегелин чугаалаан.

Ооң боттук бадыткалы кылдыр Саха театрының Моолче, Тываже болгаш Хакасияже гастрольдарын кирип болур. Ноябрь 17-ден 21-ге чедир Саха театр тыва көрүкчүгө бодунуң алдарлыг шиилери — Ч.Айтматовтуң «Далай эрин-биле маңнап чоруур шокарыт» деп тоожунуң сценажыткан вариантызы «Шагда манаан ак-көк эриим...», Н.Лукиновтуң «Чиңгис-Хаанның айтышкыны-биле» деп романынга үндөзүлгөн шак-ла ындыг аттыг шиини, Э.Ионесконуң «Макбетин» база олонхо-шии «Кыыс Дэбиллийэни» бараалгадыр.

Сибирьниң болгаш Төп Азияның көшкүн чоннарының культурлуг харылзаалар солчулгасынга база бир орукту изээн ук гастрольдарны фестивальдың өске-даа арткан киржикчилери уламчылаар боор дээрзинге идегеп каалы.

Салим МОНГУШ,
Тываның хөгжүм-шии театрының редактору.

САХА ТЕАТР, КЫМЫЛ ОЛ?

Бо неделяда Тывага Саха театрының гастрольдары эгелээр

Саха чоннуң театр уран чүүлү бодунуң үндөзүнүн хам чүдүлгезинден, Ысыах байырлалындан база олонхо эпозунуң ыраажызы, тоолчу олонхосуттуң уран чүүлүндөн алган-даа болза, якут шии театрының төрүттүнгөн хүнүн 1925 чылдың октябрь 17 кылдыр санаары чаңчыл апарган. П.А. Ойунский аттыг Саха академиктиг шии театрының төөгүзү дээрге Саха чоннуң классиктиг театры — олонхо театрының, ол ышкаш чаа евразийжи театр эстетиказының тургустунганының оруу болур. Якут чонга Саха театр чүгө театр база эвес дээрзин айтыры чугула: ол саха нацияның хөгжүм, сам, чурук, чечен чогаал болгаш чазаныкчы шевер уран чүүлүнүң эдилекчизи болгаш кадагалакчызы-дыр.

Якутияга баштайгы бот-тывынгыр шиилер 1910 чылда-ла тургустунуп эгелээн турган болза, профессионал шии театры 1925 чылдың октябрь 17-де тывылган, ооң баштайгы тургускан шиизи — Н.Д. Нестеровтуң «Каржы сүезин» деп комедиязы болур. Национал театрының баштайгы директору шүлүкчү болгаш драматург, якут чечен чогаалдың үндөзүлгөчүлериң бирээзи, политиктиг болгаш хөй-ниитичи ажилдакчы А.И. Сафоров турган. Режиссер кылдыр Виллюйск хоорайга бот-тывынгыр театрының организатору Д.Д. Большев чалаткан. Театрының баштайгы профессионал режиссеру С.А. Григорьев (1933-1958 чч.) болган.

1934 чылда театрга якут-совет литератураның үндөзүлгөчүлери, хөй-ниитинин ажилдакчызы болгаш дыл талазы-биле эртемден П.А. Ойунскийниң адын тывыскан. Совет үеде Саха театр орус болгаш барыын театрының эстетиказын шигээтпешаан, бодунуң национал репертуарын база хөгжүдүп турган.

1963 чылдан эгелээш, 1982 чылга чедир театры Ф.Ф. Потапов удуртуп турган. Ооң келгени-биле театрың эстетиказы көзүлдүр-ле өскөрүп, И.Гоголевиң «Ленаның эртени», «Нара Суох», Ч. Айтматовтуң «Иениң шөлү» деп шиилеринге тода илерээн. Ол үш шии режиссер Потаповтуң чогаадыкчы ажил-чорудулганының үш аңгы угланышкыны болур: бир дугаары — аас чогаалынга даянган оюн-баштак театр; ийи

дугаары — олонхо театрын психологтуг театр-биле тудуштарының оралдажышкыны; үшкүзү — поэтиктег театр (российжи театрда ооң билдингир төлээзи — Ю.Любимов).

1982 чылда Потаповтуң соонда ажилдап келген Андрей Борисов ооң херээн уламчылавышаан, көңүс чаа угланышкыны — эпиктег театры хевирлеп эгелээн: ол делегей театрының чедишкенин якут национал культураның хөрзүнүн таварыштыр эрттиргеш, классиктег национал олонхо театрының хевиринге келген. Ооң бо оруу «Шагда манаан ак-көк эриим...» деп шииден эгелээн, ол шии 1986 чылда ССРЭ-ниң Күрүнө шаңналынга төлөптүг болган.

Чингиз Айтматовтуң «Далай кыдыы-биле маңнап чоруур шокарыт» деп чогаалыга Андрей Борисовтуң тургусканы, Геннадий Сотниковтуң чуррааны, Карл Сергучовтуң хөгжүм каасталгасында «Шагда манаан ак-көк эриим...» деп шии Саха театрының кол чоргааралы дээр болзумза, улуг хөөредиг чок. Якут театрының төөгүзүндө ол дег бот-тускайлаң эстетикалыг, Саха театрының овор-хевирин өскөртүп, чээрби ажил чыл иштинде саха чоннуң сеткил-чүрөктөрүнүн чүткүүшкүнүн, ооң уран чүүлүн ынчаар тода көргүскөн шии турбаан. Шииде кижилер төрөлгөтөнүн нити символдары болур хеме, эрик, сылдыстар, куштар, хымыш, арыг суг болгаш классиктег трагедияның хоойуларынга үндөзүлгөтүнгөн дра-

матургия Саха театрының келир үедеги чогаадыкчы ажил-чорудулганының эстетиказын болгаш этиказын тодараткан. Бо шии Саха театрының олонхо театрыңче оруунуң эгезин салган.

Саха театрының чаа ажылы — Якутияның Улустуң чогаалчызы Николай Лукиновтуң «Чиңгис-Хаанның айтышкыны-биле» деп романынга үндөзүлгөн чаңгыс атташ шиини чоокта чаа Улан-Удэ хоорайга болуп эрткен көшкүн

чоннарның театрларының «Желанный берег» деп Бирги делегей чергелиг фестивалынга белеткээн. Ук шииде Чиңгис-Хаан кижилерниң өртемчейге көрүшкүнүн болгаш үениң, төөгүнүн агымын өскөртүпкөш, күчү-күштүг күрүнени тургускан кижилер кылдыр көзүлгөн. Шииниң шүптү болуушкуннарын Темучинниң хоойлууга чагыртпаан Джамуганы өлүрүп шиидер-шиитпезин шиитпирлээр деп турар үезинче кириген. Шииниң кол эзээнде — Джамуга биле Темучинниң найыралы, адааны. Джамуганың өлүмү Чиңгис-Хаанның хову чоннарын эвилелдээринге өргүл болган кылдыр билдинер.

«Желанный берег» фестивалының соонда Саха театр Моолче

гастрольдап чорупкан турган. Бо хүннерде ол Тывага келгеш, ноябрь 17-ден 21-ге чедир Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга үстүндө адааным ийи шииден аңгыда, «Кыыс Дэбиллийэ», «Макбет» деп шиилерни база бараалгадыр.

«Кыыс Дэбиллийэ» деп олонхо-шии (2002 чылда «Золотая маска» шаңналы) саха классиктег театрже эглишкэн болур. Бо шии режиссер Андрей Борисовтуң, чурукчу Геннадий Сотниковтуң үр чылдарда дилээшкини болгаш сырый кады ажилдажылганының үрө-түннели-дир. Сценография үш оранның девискээрин көргүзүп, оларда беш аңгы үениң агымын көргүзүп турар. Саха театрының кол чурукчузу Лена Гоголеваның этнографтыг шы-йыглар кирген костюмнеринде база Үстүү, Ортаа, Алды ораннарың маадырларының овор-хевирлери көстүп турар. Сцена кырында эпиктег болуушкуннарың ортузунда маадыр кыс Кыыс Дэбиллийэни Степанида Борисова ойнап турар. Ук шииниң кызыгаар чок өртемчейге кижини, ооң сеткил-сагыжын, чуртталганы ак болгаш каразын ыргалаңыр деп болур бис.

ЭКСПО делгелгезинин адаа-биле Японияга эрткен Якутияның культуразының хүннеринде «Кыыс Дэбиллийэ» олонхо-шиини япон көрүкчүгө бараалгаткан. Бедик эстетикалыг болгаш бурун театрлыг чурт саха чоннуң классиктег театрының чогаалы болур ук шиини улуг магадал-биле

хүлээп алганнар. 2005 чылдың апрельде Саха Республикага Олонхо театрының презентациязы болуп эрткен.

Аныяк режиссер Сергей Потаповтуң тургусканы Э.Ионесконуң «Макбет» деп комиктег мелодрамазы («Золотая маска», 2005 чыл) якут театрының база бир чаңчылы апарган. «Макбетте» С.Потаповтуң чогаадыкчы туружу, театрже көрүжү тода көстүп келген. Михаил Егоровтуң каас, бир яныз сцена каасталгасы бодунче национал-даа, европей-жи-даа театрының шынарларын сиңирип алган.

Амгы үеде Саха театр делегейи театр культуразында бодунуң черин бүзүрелдиг ээлеп турар. Театрың артистеринин көвей кезини — Москваның М.С. Щепкин аттыг училищезинин беш салгалда доозукчулары. Чаа театр чаа школаны негээр болганда, Саха театрың төлөптүг оолдар, кыстары Андрей Борисов, Ефим Степанов, Герасим Васильев, Степанида Борисова чаа салгалдың артистерин болгаш режиссерларын кижизидип турарлар. Арктиктиг культура болгаш уран чүүл институтунун студентилери якут театрың мастерлери-биле кады ойнап эгелээн.

Валентина ЧУСОВСКАЯ,
Саха театрының чечен чогаал кезээниң эргелекчизи.

ЧУРУКТАРДА: «Шагда манаан ак-көк эриим» деп шииден үзүндү.

(Кызырып парлаан).

Чүрээвис тудуш төрөл чон бис

(Төнчүзү. Эгези № 127
«Шында»).

Бады-Чыргал Германияга беш чыл өөрөнгөш, геология талазы-биле дээди эртемниг болган.

Немец дылды эки билер. Дархан хоорайга мергежил-инин аайы-биле ажылдап чораан. Үе өскерлип, ажил-агыйның чамдык адырлары дүжерже, төрөөн сумузунче чанып кээп, амгы үеде көдээде малчыннап чоруур. Мындагы дыка солун орук баштакчыларлыг чордувус.

Баштай Ак-Хем деп тыва суму турган. Ценгел сумузу тургустунарга, тывалар ынаар бактаап кирген дээрзин тайылбырладылар. Ценгел сумузунун тургустунганындан бээр 80 чыл болган оюн келир чылын демдеглээр деп турар.

Ак-Хемче бар чыда, баштай-ла Ынакшыл көжээ-зинге кээп доктаадывыс. Бедии ийи метрден-даа ажыг ийи көжээ, куспакташкан ийи кижиге, бо турлар. Дыка солун, ам арта өңнери ийи аңгы: бирээзи — куу, өскези — кызылдыр. Тус черниң улузу ону Ынакшыл көжээзи деп адаар болду. Бойдустун база бир чайгаар бүдүргөн тураскаалы, хайыразы-дыр деп көрдүвүс.

Ол хем иштинде база бир солун чер — Кавай-Даш. Ажы-төлдүг болуксаан, төл дилээн, уруг-дарыы сылдаңгылаан улус маңаа кээп чүдүүр. Ооң соонда уругланыр азы ажы-төлү доктаар дичип бо черни тывалары чугаалажыр. Улуг даштын ужу көстүп чыдар. Ооң чанында оваа бар. Чоннуң салган даштары кавай ышкаш даштын чартыын чажыра базыра берген. Ында даштын дүрзүзү кавайда чаш уруг олчаан дичир болду. Бир казах кижиге: “Черле чүзүн мынчап турар улузул бо? Дашка кым чүдүп чораан чүвөл?” — дээш, ол дашче сидиктеп, оваазын үрегенде, чалап каан турган ак-көгүн, чаламаларын үзе соккулап октапкаш чанып келген. Анаа ойнап халып турган үш харлыг бичии огулу хенертен багай апарган-дыр. Аайын тыппайн дүвүрөп турда, беш харлыг огулу база девидеп эгелээн. Корткаш, хам кижиге чеде бээр: “Оран-делегейниң ыдыктыг черинге багай кылынган-дыр сен. Частырының дүргөн этпес болзуңза, кончуг багай боор-дур” дээн. Катап-ла Кавай-Дашка кээп, эдип чазап, аайлап, тейлээн соонда, беш харлыг огулу орталаны берген чүве-дир. Ол хевээр бо Кавай-Дашка улус улам чүдүүр апарган.

Чамыш Херел башкы база бир тоолчургу чугааны чугаалап берди. Шаанда бо черге аныяк өг-бүлө чурттап чораан. Оларның ажы-төлү чок турган. Бир катап уругланмаан аныяк херээжен муңгаргайы кончуг өпейыры ырлап орда, ол черден кавай хевирлиг даш көстүп келген чүве-дир. Ашак-

кадай ынчан ол черге өргүл кылдыр аш-чем дээжизи, белек-селек салып, бурганарга чүдүп-тейлеп, ажы-төл дилеп эгелээннер. Элээн үе эрткенде, аныяк херээжен уруглуг апарган. Ооң соонда олар хөй ажы-төлдүг болганнар. Ол хевээр бо чер ыдыктыг апарган. Ажы-төл дилеп алыксаан улус ырак-чооктан маңаа кээп чүдүп турар апарган.

Сүзүглел деп чүве кончуг күштүг болур. Ынчангаш ол ыдыктыг черге уруг-дарыывыстың, ырак-чоокта дөргүл-төрөлдөривистиң ажы-төлдери дээш сүзүглел, ак-көгүвүстү баглап кагдывыс.

Ак-Хемниң иштин өрү үнүп-ле кагдывыс. Дыка делгем хем. Хемниң ийи талазын дургаар тывалар чурттаан. Мында шөлээн, оят-белчири четчир, хой-өшкү, сарлык, теве хостуг ояттап чоргулаар. Аалдар күзеглеринде кидин-не көжүр кээп турар. Кыштагларында колдуу бажынарлыг, сигеннерин, көр-жеңнерин белеткегилеп каан. Ыяшка кызыы хирезинде кыштагларында бажынарлыг дыка делгем, ийи курну улай, узун кылдыр туткулап каан боор чорду. Ыяш-даш ортузунда хиревисте бистиинде кыштагларга, черле ындыг болур ужурлуг дээн ышкаш, бичии казанактар тудуп аар-ла болгай бис.

Ак-Хем деп адааны база анаа эвес. Хемни дургаар көөрге, суунуң өңү агарып көстүр. Элезини хоюг ак. Ол элезини-биле бажынарнын малгаштап аар. Оон аңгыда тускай хепке куткаш, каддырыптарга, ак тууйбулар белен болур. Оозу-биле кажаалар, херимнер кылып ап турар.

Шивээти-Хайыракан деп дагда ак-сояннарның Улуг оваазына келдивис. Шагаада тывалар маңаа чыгылып алгаш, чаа чылды уткуурлар. Овааның дөрт чүгүнде саң салыр даш бедигээштерни тургускан. Аш-чем дээжизи салыр черни дыка калбак дашты шилээш, овааның бодунда таарыштыр кылып каан. Овааның соңгу-чөөн талазында чем дээжизин делгээр калбак даштарны чыскаалдыр салып каан. Чаламалар баглаар тускай черлерни база кылып каан. Мында шупту чүве бир-ле ыдыктыг чүлдү оштап турар. Оран-делегейниң эң-не чырык, чаагай, арыг, ыдыктыг чери кылдыр сагындырып кээр. Чайгаар-ла төрөөн черге көйгейип, ону алгал-йөрээксээң кели бээр...

Шивээти-Хайыраканның баарын дургаар шөлде көжээлериң хөй деп чүвезин. Бистиинде дег, херээнде көгээржиин чыпшыр туткан кижиге-көжээге-даа душтувус. Хемниң иштин өрү үнгөш, аалдарга кирип, аякшайын амзап, чоннуң солун чугаазын дыңнап чордувус. Кандыг-даа өггө баарга,

чоок төрөлдери келген дег кылдыр хүлээп аар. Чугаа-сооду төктүп, аш-чем кырында-ла баар — магалыг хүндүлээчел чон. Ынчалдыр-ла Ак-Хем иштинде аалдарның барык шупту-зунга барып, аралажып, чугаалашкан бис. Дыттыг деп черде аалдарга доктаап, хондувус. Бистиң хонганывыс өгнүң ээлери улгады берген, дыка эвилең-ээлдек, чугаакыр улус болган. Эр ээзи Дажычак огулу Бинтов чечен мерген, шүлүк чогаадыр. “Ачам 1934-1938 чылдарда Тывага элчин болуп ажылдап чораан чүве” — деп, ол чугаалап орду. Чай кадында-ла баштактаны кааптар, ам артында шүлүктөй аарак чугаалаар. Бистиң дууру дээш чыдып аарывыска, шуглап, көвөглөп шаг боорлар, уруглары-даа ышкаш. “Эки шугланып алыңар, дона бергеш:

Дөжээ чуга,

чанным өйдү.

Шуглаа чуга,

будум доңду.

Сыртымы багай.

бажым аарды

— деп барзыңарза канчаар бис” деп баштактанды.

Ак-Хем иштин эң-не бедик черлериниң бирээзи — Ак-Чарык деп черде Олум-Байыр акыйның аалына четтивис. Аймак төвүндөн Ценгелге бистиң биле кады келген кижиге ол-ла болгай. Ол кадыда эң-не хөй мал-маганныг, шыырак чурттап чоруур өг-бүлө. 1300 хире шээр, 300 хире бода малдыг, чылгызы база арбын. Ол дээрге Моол күрүнеде шыырак көргүзүлөр. Ол аймактың Авырга малчыны деп аттың эдилекчизи. Ынчангаш ол Күрүне-ниң Авырга малчыны атка чедер магад деп кожалары биске тайылбырлаг турду. Олар 9 уруглуг: 6 кыс, 3 оол.

Хомду хемге...

Ак-Хемден бадып кээривиске, орукта бир кижиге бисти уткуп тур. Хомду хемни кежерде, агым удур чоруур. Ынчангаш бистиң машинавысты сөөртүп кежер дээш манап турганы ол. Калчан-Иргит сөөктүг Амырхүү дээрзиниң аалында улуг ГАЗ-66 машина манап турар болду. Амырхүү боду топтуг-томаанныг, туруштуг, чугаа-сөзү бодамчалыг кижиге деп дораан билдине берди. Ол ында тывалар ниитилелиниң даргазы. Тываларның төөгүзү дээш, моон соңгааргы амыдыралы дээш сагыш човап чоруур. Бурунгаар көрүштүг. Улуг Тывага чорбаан, каян-бир черге чеде бээринге бүзүрелдиг. Машинавысты сөөртүп алгаш кешти-ле. Аа богда, сугнуң коргунчуун чү дээр боор ону. Бир кезек черге шуут мырыңай дугуйларны ашкаш, соңга безин чедер деп баар. Машинавыс иштинче суг кирип чорду. Биске дузалаваан болза, ол хемни боттарывыс кежер кандыг-даа барымдаа чок тургандыр дичип чордувус.

“Хуунуң малы көвүдээрге, күрүне мактап турар. Бисте күрүне малы чок, дөөзү хуунуң малы” — деп, Олум-Байр акый чугаалап орду. Ак-Хем иштиниң малчынары чүгле сарлык саар, ооң хоюг сүдү-биле шай сүттээр. Өрөмезиниң кылын, хоюг деп чүвезин кижиге магадап ханмас. Мынчаар-ла чурттап-амыдырап; хостуг-шөлээн чуртун ээлеп чоруур төрөл чонувус-ла чорду. Бистиң амыдыралывыста уттундурган эт-херекселдерни олар ам-даа эдилеп чоруурун көрдүвүс. Хойт-пакты инек кежи көгээрлерге кудар, дарганнаар улузу езулуг-ла тыва хөрүктү ажыглап турар. Кол одаар чүүлү — аргасын. Көржеңни кыш удур дыка хөйүнү белеткеп аар. Бо бүгү-биле чергелештир амгы үениң депшилгези тода көстүп турар. Барык аал бүрүзү спутник антенналарлыг, хүн батареяларлыг. Өглеринде сайгылган чырып турар, хөгжүм херекселдери шуптузу бар, соодукчу, телевизорлар ажылдап турар. Суму төвүндөн 100 ажыг километр черде аалда телефон безин барын көрдүвүс.

Ак-Хемниң бажы — Беш-Богдага четкенивис ол. Беш-Богда деп даг ол чер улузунун чүдүп сүзүглээр чери. Ол далай деңгелинде 4374 км бедик. Дагның бодунче каяа үнөбээр ийик бис аан. Ол аалдар Беш-Богда чоогунда турар болду. А бис, ол хире чеде бергеш, ол дагның бараанын харавас болза хоржок дээш, бедик черге үнүп, ырактан-даа болза, Беш-Богданы көргөнивис ол. Ак баштыг меңгилерлиг беш даг ынаар сүрлүү кончуг көстүр. Ооң ындында кыдат чурту. Хава-Ханас, Көк-Догай деп черлер бар. Ында кыдат тывалары...

Ценгел сумузунда чорук-херээвис чогаан. Аймак төвүнче чоруур хүнүвус-даа келген. Бистиң үдээр дээш хөлзеп-доюлган улустун хөйүн. Эртен дургу Чыргалдың бажыңыга ууруксууруктап кээп, бистиң биле байырлажып турдулар. Ценгелдиң овааздан хөй кижиге үдедилер. Тываларның ниитилел даргазы Амырхүү бистиң шуптувуска белек-селээн сунуп, орук ара хүнүзүн кылдыр бүдүн хойнуң эддин база сүп берди. Оваа чанынга байырлашкаш, чарлып чадап шаг болган бис. Ырлажып-даа, ыглажып-даа, каттыржып-даа турдувус. Шынап-ла, кижиге бүрүзү арыг сеткилинден хөңүн илередип, сагыш-сеткилин чугаалап турган. “Ханывыс чангыс, чүрээвис тудуш, ылап-ла төрөл чон бис” деп турдулар. Амырхүүнүң кады төрөөн дунмазы Сесээр-ниң адын сонуургай бергеш, ооң-биле чугаалажы берген мен. “Ачам оруска дайыңга кирип чораан. Орус эштери хөй турган дээр кижиге. Орус шериглер-биле кады

японнарны тиилээш чанып келген. Кыс уруу төрүттүнүп кээрге, ол эштеринге, найыралга тураскаадып мени Сесээр деп адап алган дээр чоржук. Ам 47 чаштыг мен. Мал эмчизи кижиге мен” — деп адының дугайында меңээ тайылбырлаан кижиге. Ынчангы улуг күрүне ССРЭ-ниң адын эдилээн төрели-висти ынчаар танып билип алдывыс. Ады безин чоннар аразында найыралдың ачызында тывылган кижиниң сеткили ол хире болган ол иргиге, шуут чоруптарывыс кыры келгенде, Сесээр меңгүн билээң ужулгаш, меңээ суп бергеш: “Мен силерге белек каап тур мен. Мени эдилээр силер” — диди. Ол белектен ойталаар-даа, дадагалзаар-даа чай турбаан. Ынчалдыр чоннар аразының найыралын “быжыгалаан” меңгүн билзекти суп алгаш чорупкан мен. А бистиң үдээн тываларывыс “Мен тыва мен” деп ырны ырлажып оваа чанында туруп калдылар.

Баян-Өлгийге келгеш, эртенінде аймактың музейни көрүп алдывыс. Ажылдавас хүн турган. Ынчалза-даа чогаалчы, эртемден Золбаярның дилээ-биле музейни биске ажыдып берди. Музей даштында турар бижиктиг дашты бистиң дыл эртемденнеривис шинчилеп шаг болдулар. Чай аразында аймак төвүндөн ырак эвесе бижиктиг дашка база четкеш келдилер. Ол шинчилелдерниң түңнел-дирин эртем ажылдарыңа чоорту чырыттына бээринге идегеп турар бис. Музей

«Барбаңар долу болзун!»

Кежээ дургу ол бажыңга дыка хөй улус чыгылып кээп, эки сөзүн чугаалап, орук-суур менди-чаагай чедип аарывысты күзеп турдулар. Подполковник Донгак сөөктүг Энхсайхан кадайы делег сөөктүг Энхтуяа-биле, башкылар Доржу уруу Цогзолмаа, Самдан уруу Севилмаа, Аюш уруу Цагаанхаш дээш, оон-даа өскелер. Оларның аразында Моолда тывалар ниитилелиниң Президентизи хөйүк сөөктүг Мунзук-Доржу база бар. Ол черле хамык чүлдү ырадыр көөр, амыдыралды сайгарылдыр бодап чоруур сеткилин илеретти. Чоокта чаа Баян-Өлгий аймакта хостуг экономиктиг зона ажыттыңан. Ооң даргазына база Мунзук-Доржу акый соңгуткан. Бистиң Тывага хамаарыштыр бодалдары чаагай, хүндүткелдиг. Ынчангаш ооң күзелдери-ле хөй. Оларның чамдыктары мындыг: Паспортуңда “тыва” деп каан улусту Меңгүн-Тайга таварыштыр Тываже хостуг эртерин чөпшээрээр болза; Ценгелге Тыва Республика кандыг-бир бүдүрүлгө черинден ажыткаш, тываларны аңаа ажылаткан болза; чыл санында оода чаңгыс оолдан өөредип берип турган болза.

көрүп турувуста, бисти айтырып бир кижиге келгеш, кежээ бажыңыңча чалап турар деп дыңнатты. Ол хүн садыг-саймаа, рыногун бичии көргүледивис. Чанып чоруптарыңа ыяк белеткенип, чүдүртүнүп алгаш, кежээки чалапгависче чорупкан бис.

Бисти бажыңыңча чалаан кижиге “Мен тыва мен” деп ырның сөзүнүң автору Баян-Сагаан огулу Өөкей болду. Ооң ачазы Хуюк огулу Баян-Сагаан дээрзи база ында саадап олур. Ол профессионал шериг кижиге болду. Москвага кызыгаар училищезин дооскаш, ооң соонда Кыдатка база беш чыл өөрөнгөн. Назы-хары улгаткан-даа болза, аңаа чалынмас. Кадайы Балчыкай уруу Манекей-биле бо чайын Хава-Ханас чедип, ында чурттап чоруур тываларга барып чораан. Черле кайда-даа чурттап чоруур тыва улус дугайын сонуургаар, бистиң келгенивиске аажок өөрүп турарын чугаалап турдулар.

Бисте непертээн “Мен тыва мен” деп ырның сөзүн бижээн Өөкей аажок чазык, чугаакыр, турза узун, тутса мөгө кижиге болду. Чүгле ол ыр эвес, ооң өске-даа ырлары ында тывалар аразында непертээн. “Ак-Хем бажы — мээң чуртум”, “Оолдарым” деп дыка чараш аялгаларлыг ырларын күүседип берди. Тывага кээп чораанын, стадионга чон ону туруп алгаш адыш чактап уткаанын чугаалап, өөрөөн сеткилин илередип турду.

Улуг Тывага ол-даа болза акша суп берип тургай бис; Тывада университет болгаш өске-даа өөредилге черлериниң дугайында эки рекламалан кылып болза; хөөмей-сыгытка оолдардан өөредип берген болза...

Эвилең-ээлдек төрөл чонувус-биле байырлашкаш, ол-ла дүне чанып чорупкан бис. Чоруп турувуста, Мунзук-Доржу акый: “Силер-даа эртем-шинчилгээй ажылыңарны ам-даа эки истенер. Барбаңар долу болзун!” — диди. Шынап-ла, барбавыс долу, чорувус чогаан. Экспедицияның киржикчилери угланышкыннарының аайы-биле дыка хөйүнү билип, дыңнап, бижип, тырттырып алган. Ол бүгү чоорту аңгы-аңгы эртем ажылдары бооп үнүглөп кээр дээрзинге чигзиниг турбас деп бодаар бис.

Орай дүне орукче үнүп турувуста, чедип турувуста уткуп алганы дег, Золбаяр биле Чаш ийи алышкы бисти үдөп кагдылар.

Төрөл чонувустун чылыг сеткилинге бүргөдип, оларның чымчак көрүжүн, чечен сөстөрүн хойлап алгаш, орук-суурга доткар-моондакка ужурашпайн, менди чанып келдивис.

Мария КҮЖҮГЕТ,
ТКУ-нуң башкысы.

«Шынга» харыы

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНЫП ТУРАР

2005 чылдың октябрь 4-те №111 «Шын» солунга үнген Тыва Республикага туризм хөгжүлдүзүн дугайында авторнун чүүлүндө сагыш човаашкынын үлешпишаан, Тыва Республикада Туризм талазы-биле агентилели инвестиция төлөвилелдерин ажилдап кылдыр талазы-биле күженишкенин хемчеглерни ап, республиканын турисчи организациялары-биле кады ажилдажылганы организастап, туризм продуктузун Россия болгаш делегей рыногунче үндүрер, республикага таарымчалыг байдалды тургузуп, ыраккы болгаш чоокку даштыкы чурттар-биле болгаш Россиянын регионнары-биле ажил-херекчи харылзааларны тудары көрдүнүп турар. Амгы үеде Иштики туризмни хөгжүдөр эргелел болгаш Туризм талазы-биле федералдыг агентилел күрүненин турисчи төлөвилелдеринге «Убсанур ыйгылаажы» биосферлиг заповедникке, Бүгү-делегейниң бойду болгаш культураның ЮНЕСКО салгалының объектиси, төөгүнүң болгаш культураның «Хааннар шынаазы» заповедникке турисчи баазаны тургузарының талазы-биле төлөвилелди кириериниң дугайында айтырыгы чугаалажып турар болгаш 2006-2007 чылдарда «Россиянын турисчи төптери» тускай сорулгалыг федералдыг программада Каа-Хемниң бажында тускай езу-чаңчылдыг старверлерниң турисчи комплекзин тургузары көрдүнүп турар

(Тыва Республиканың Чазак Даргазы Туризм талазы-биле федералдыг агентилелдин удуртукчузу В.И.Стржалковскийже бижикти чоргускан).

«2002-2010 чылдарда Тыва Республикага туризмни хөгжүдери» деп тускай сорулгалыг республика программасы Тыва Республикада боттанып турар. Ол программаның хемчээлинге россияжи болгаш даштыкы турисчери хаара тударың маркетинг болгаш реклама ажил-чорудулгазы чоруп турар. Тыва Республиканың турисчи арга-шинээзин Сибирь федералдыг округтун мурнундан Санкт-Петербургка делегейниң 9-ку экономиктиг шуулганынга болгаш Харбинниң Хэйлуңцян можузунга 16-гы делегейниң садыг-экономиктиг ярмарказынга, Синьцян Уйгур автономнуг районунун Урумчи хоорайга, Кыдат Улус Республиканың Шанхай хоорайга көргүзүг материалдары-биле чырыткан. «Тыва — Азияның чүрээ» деп англи дыл кырынга реклама-информацияның тайылбырлыг номун парлап үндүрген.

Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың октябрь 12-де №1100 болгаш оон соонда чылдарның доктаалдары-биле болгаш 2006-2008 чылдарда күрүне деткимчези хергелеттинип турар инвестиция төлөвилелдериниң даңзыында туризм талазы-биле 11 төлөвилелдерни бадылаан.

Аржаан-2 базырыктың турис-

чи комплекзиниң тудуунун төлөвилелиниң талазы-биле Германияның археологтук музейиниң төлээлери-биле дугуржулга чедип алдынган база Европудан турисчери хаара тудар болгаш турисчи маршруттары ажилдап кылыр.

Чедир кылдынмайн турар чүүлдер бар-даа болза, республикаже кээп турар даштыкы хамаатыларның саны 12 хууга өскен болгаш лицензиялыг турооператорларның саны өскен, ынчалза-даа республиканың турисчи аргашинээзин ам-даа чедир ажыглавайн турар. Республикага туризмни хөгжүдериңге кол-ла шаптыктап турар чүүлдер болза, инфраструктураның чедир шипирлеттинмейн турар айтырыгылары, фондуну таарыштыр тургузар талазы-биле конкуренция чорудар аргалыының чавыс болуп турары, ону чаартырынга инвестиция курлавырының болгаш профессионал деңгелге белеткээн кадрларның чедишлейн турарында болуп турар.

«2002-2010 чылдарда Тыва Республикага туризмни хөгжүдери» тускай сорулгалыг республика программасында көрдүнген хемчеглерни боттандырап талазы-биле Тыва Республиканың Туризм талазы-биле агентилели бүгү-ле хемчеглерни алыр апаар.

Елена КАРА-САЛ,
Тыва Республиканың Туризм талазы-биле агентилелдин директору.

Кызыл хоорайның хамнар ниитилели

«АЛДЫН ОРБА»

ЧОННУ ХҮЛЭЭП АП ТУРАР

Адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 41. Эртенгиниң 8 шактан 18 шакка чедир ажилдаар, дыштаныр хүн чок. Дүштээр үези: 12—13 шак.

КЫЛЫП ЧОРУДАР АЖЫЛЫ:

1. Кижилерге буян-кежик, аас-кежик кыйгырар.
2. Ажы-төл херек улуска «Эмегелчи ээрен» ыдыктаар.
3. Кижилерге назы узадыр.
4. Арыглаар, хей-аьдын киискидер.
5. «От чаякчы» дагыыр.
6. Аът, хой ыдыктаар — өссүн дээш.
7. Бажың-балгат, кыштаг-хонаш арыглаар.
8. Машина-хөлге арыглаар.
9. Чер-чурт, тайга-таңды, хем-далай дагыыр.
10. Акша-төгерик, алдын-мөңгүн актаар.
11. Аарыг-човуладан, аас-дылдан арыглаар.
12. Каргыш-чакта чайладыр.
13. 7 хонук, узун хонук, 1 чыл, 3 чыл эрттирер.
14. Хоорай, кожууннарже чалалгалар-биле чоруп турар.

Өртег-үнези халас-кижилерниң хирези-биле өргүүр.

ИХЯ-ның парлалга албанында

САДЫП АЛГАНЫ ДЭЭШ БАЗА БУРУУДААР

Кызыл хоорайда соттук телефоннар-биле холбашкан кем-херек үүлгедешкининиң саны өспүшкөн. Октябрь 25-те найысылалда «Евросеть» садынынга «Пантек» дээр соттук телефонну билдинмес кижжи оорлаан. Садыгдан оорлааш, саткан, ол телефонну садып алган кижжи оор кем-херек үүлгедешкининиң ажыдып истээринге согур душ бооп дузалаан.

Артык сеткил ара дүжер дижир, чинги-биле өнү-херенги холгаарлап алыр дээн сеткил кажан-даа эки чүвеге чедирбес. Хандагайтыдан келген анык оол орулга кирип алыр сорулга-биле Кызылда ойнаар автоматтарга бодунун хамык акшазын шуптузун мөлчүдүп алган. Автоматтарга ойнадып алган акшазын эгидип аар дээн бодалдар оолду шуут амыратпастан. Ол октябрь 25-те «Евросеть» садынынга ажилдап турган садыгчылар болгаш таңныылдар көрбейн баар аразында соттук телефонну оорлап алган. Оор телефон «Южный» садынының садыгчызынга 1500 рубльге садыпкан.

Ол садыгчы чинк өрткеке садып алган телефонунга аккумулятор садып алыры-биле «Евросеть» садынынга боду-ла чедип келген. Садыгчылар оорлаткан бараанын танып каап-

каш, милицияже дораан долгапкан.

Танывазы кижиден чинк өрткеке телефон садып алган хамааты чүде-даа чок артан. Садыгчыны база шагдаа ажилдакчылары байысаап турар. Кайыын-бир черден оорлаан барааны садып алган хамаатылар база харысаалга онаажыр дээрзин сагындырып каары артык эвес. Бо кем-херекти үүлгеткен анык оолду Кызылдың ИХЯ-ниң оперативтиг ажилдакчылары үр-даа болбаанда илередип тыпкаш, тудуп хоругдаан. Каразыттырган кижжи бодун О. Монгуш мен деп өчүп турар. Ол моон мурнунда база Кызылдың ИХЯ-же кирип турганы илерээн. Оор херекке хамаарыштыр кеземче херээн оттурган, истелге чоруп турар.

«Евросеть» садынында соттук телефоннар оорлаан таварылгалар чаңгыс удаа эвес болган. Шагдаа ажилдакчылары оперативтиг иштеп тывар ажилдарны кылып чорутканының түңгелинде, садыгчының таңныылы бооп ажилдап турган оол база туттурган. Истелге үезинде таңныыл дежурныйлап ажилдаан санында-ла бир телефонну садыгдан үндүрүп турганы илерээн. Кызыл хоорайның ИХЯ-ниң истелге килдизи амгы үеде херектиң истелгезин дооскаш, ону судче чоруткан.

Лада ОЮН.

Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызы, Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилели, Тыва Республиканың Күрүнениң телерадиокомпаниязы Анатолий Сергеевич Серенге ооң оглу

Сергейниң

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

РФ-тиң компартиязының Тыва рескомитеди, «Народная воля» национал катап тургустунушкун партиязының Тыва салбырының политчөвүлели Анатолий Сергеевич Серенге, төрелдеринге болгаш чок кижилеринге ооң оглу

СЕРГЕЙНИң

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

Девискээр эргелелинде

ТАРЫДЫШКЫННЫҢ КАМГАЛАЛЫ БҮЗҮРЕЛДИГ

Бичи уругларның кадыынче чажындан-на сагыш салыр болза эки. Эң ылаңгыя полиомиелит, коклюш, дифтерия, столбняк, өт аарыының «В» хевири, туберкулез, улаанут, халдавырлыг пародит, краснуха деп аарыглар уругларга кончуг айыылдыг. Чаа өзүп оорар организмге олар дыка берге уржуктары арттырар.

Ук аарыглардан бичи уругларны чүгле баш удур тарыдышкын камгалап болурун ада-иелер утпас болза эки. Чамдык ада-иелер ук халдавырлардан өске аргалар-биле база камгаланып болур деп бодап турар. Ындыг эвес, чүгле баш удур тарыдышкын, вакцинация бичи уругларның аарыыр чоруун баш удур болдурбайн барып болур.

Чижээлээрге, улуг кижилер сактыр боор, быжар думаа (оспа) аарыы делегейге дыка нептерегей турган болгай. Тывага-даа ол коргунчуг

аарыг тарап турганын төөгүдөн билер болгай бис. Чүгле баш удур тарыдышкыннарның ачызында, ол коргунчуг аарыгдан кижжи төрелгетени адырлып алган. Оон аараан сөөлүг таварылга 1977 чылда дем-деглеттинген. Ол чылдан 10 чыл бурунгаар делегейге 10 млн. кижжи ук аарыгдан аарып, 1 млн. кижжи оон хорал турган. Ам тарыдышкыннарның ачызы-биле ол коргунчуг аарыг шуут узуткаттырган.

Ынчангаш, ада-иелер! Тарыдышкыннарның эң эки камгалалдыын, бүзүрелдин утпаңар. Кадык камгалалының Бүгү-делегей организациязының дыңнадып турары-биле алырга, 180 млн. коклюш, столбняк, дифтерия, улаануттан аарыыр таварылгаларны болдурбайн турар.

Снежана ОНДАР,
Хереглекчилерниң эргелериниң Федералдыг албанының ТР-де девискээр эргелелинде килдис эргелекчизи.

ХАЖЫДЫШКЫННАР ИЛЕРЕТТИНГЕН

Хереглекчилерниң эргелериниң болгаш кижиниң чаагай чоруунун хайгааралын чорудар Федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр эргелелиниң дыңнатканы-биле алырга, Кызыл хоорайда чурттакчыларның идиктерин септээр талазы-биле амыдырал хандырылга чорудуп турар 11 бүдүрүлгени олар хынаан.

Оон түңгелинде ук бүдүрүлгелерде Россия Федерациязының 1997 чылдың август 15-те бадылааны (РФ-тиң Чазаның 2005 чылдың февраль 1-де үндүрген доктаалының чаа редакциязы-биле) «Россия Федерациязында чоннун амыдырал хандырылганының дүрүмүңге, 2004 чылдың декабрь 21-де үнген № 171 Федералдыг хоойлунун редакциясында 1992 чылдың февраль 7-де үнген № 2300-1 «Хереглекчилерниң эргелериниң камгалалының дугайында» деп хоойлузунга хамаарыштыр хажыдышкыннар илереттинген.

Шулту 11 бүдүрүлгелерде чоннун амыдырал хандырылгаларының дүрүмүнүн дугайында чедин-

гир медээлерни чонга бербейн турар, хереглекчилерниң эргелерин камгалаар организацияларның телефоннарының номерлери, адрестери чок, хуу сайгарлыкчының күрүне бүрүткелин эрткениниң, ону бүрүткээн орган, хандырылга чорударының хуусаазының дугайында дыңнадырлар база чок болган.

Уш идик септээр бүдүрүлгедө оон турар чериниң дугайында адресин аспаан. Дөрт бүдүрүлгениң оран-савазында септелге чоруттунмаан. Бир мастерскаяда идиниң септедип келген кижилерге төлөвир квантаназы бербейн турган. Кылыр ажилдың төлөвириниң дугайында медээлер база чок болган. Хыналданың материалдарына хамаарыштыр административтиг чурум хажыдышкынының дугайында 10 протоколду тургускан. 5,5 муң рубльге торгаалдарны онааган. Ындыг чурум хажыдышкыннарының катаптап турары хомуданчыг.

Людмила КВИТНЫХ,
башкарыкчы специалист.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7648. Чагыр 127.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары— ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ның Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыттыганын сагнар болгаш өске-даа фактылары, дыңнадырлары дээш авторлар боттары харыялар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.